

VOJNE NA SLOVENSKEM

pričevanja
spomini
poboe

Uredila
MAJA GODINA GOLIJA

Vojne na Slovenskem
Pričevanja, spomini, podobe

VOJNE NA SLOVENSKEM

Pričevanja, spomini, podobe

UREDILA
MAJA GODINA GOLIJA

LJUBLJANA – PETANJCI 2012

Vojne na Slovenskem: Pričevanja, spomini, podobe

Uredila Maja Godina Golija

Recenzenta dr. Branko Marušič, dr. Andrej Vovko
Jezikovni pregled Irena Destovnik
Oblikovanje in prelom Brane Vidmar
Slikovno gradivo Goriški muzej Nova Gorica, Kartografska in slikovna zbirka NUK,
Pokrajinski arhiv Maribor, Društvo soška fronta Nova Gorica,
zasebne zbirke (Niko Sadnikar, Ivanka Huber, Franc Kuzmič)

Izdajatelj Raziskovalna postaja ZRC SAZU Prekmurje *in*
Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Glavni urednik Aleš Pogačnik
Za založnika Oto Luthar

Tisk Collegium Graphicum, d. o. o., Ljubljana
Naklada 200 izvodov
Prva izdaja, prvi natis.

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za knjigo Republike Slovenije.

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>
prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610503415>.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(082)
355.48(497.4)(082)

VOJNE na Slovenskem : pričevanja, spomini, podobe / uredila Maja Godina
Golija ; [slikovno gradivo Goriški muzej Nova Gorica ... et al.]. - 1. izd., 1. natis. -
Ljubljana : Založba ZRC, 2012
ISBN 978-961-254-397-6

1. Godina-Golija, Maja
263720192

© 2012, Založba ZRC, ZRC SAZU. Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

KAZALO

Maja Godina Golija <i>O velikih in malih bitkah ...</i>	7
Petra Svoltjšak <i>Slovenske begunske družine v prvi svetovni vojni. Korespondenca primorske družine</i>	11
Marija Klobčar <i>Prva svetovna vojna in slovenske ljudske vojaške pesmi</i>	27
Maja Godina Golija <i>»Pa smo stali v procesijah pred pekarnami ...« O lakoti in pomanjkanju v Mariboru med prvo svetovno vojno</i>	47
Špela Ledinek Lozej <i>Obnova stavbenega fonda po prvi svetovni vojni v Vipavski dolini</i>	63
Ivanka Huber <i>Občutenje druge svetovne vojne na Goriškem</i>	77
Franc Kuzmič <i>Druga svetovna vojna in usoda židovskih družin v Prekmurju</i>	93
Neva Makuc <i>Vojna na meji. Slovensko govoreče prebivalstvo v poznosrednjeveških in novoveških spopadih na Goriškem in v Furlaniji</i>	107
O avtoricah in avtorju besedil.....	119

O vélikih in malih bitkah ...

Vojne in spopadi so na Slovenskem obdobja v življenju posameznikov, ki jih ne moremo uvrščati med običajne, njihovo izrednost in ekstremnost pa potrjujejo številni zapisi, spomini, dnevniki, fotografije in pisma ter pripovedi, na katere raziskovalci ob svojem delu naletimo še danes. Pomembnost, ki jo posamezniki pripisujejo tem virom, živost zbranega pripovednega gradiva in velika povednost dokumentov iz vojnega časa pa tudi slaba raziskanost nekaterih področij življenja in kulture v vojnem času je spodbudila raziskovalke z raziskovalnih postaj ZRC SAZU, da se posvetijo obravnavi te tematike.

V preteklem letu, ko je minilo sedemdeset let od začetka druge svetovne vojne, največje morije v zgodovini človeštva, in dvajset let od vojne za samostojno Slovenijo, smo se raziskovalke z Raziskovalnih postaj ZRC SAZU Nova Gorica, Prekmurje in Maribor srečale na znanstvenem srečanju v Petanjcih in predstavile nekatere rezultate raziskovanja vojnega obdobja na območjih delovanja raziskovalnih postaj: v Goriški in Videmski pokrajini, v Prekmurju in Mariboru ter okolici. Čeprav na naštetih raziskovalnih postajah ZRC SAZU večina zaposlenih ni zgodovinarjev in zgodovinarok, pa so se z vojnim časom, osebnimi izpovedmi o trpljenju med vojnami in dožemanju vojnega in povojnega dogajanja srečevale tudi raziskovalke drugih znanstvenih disciplin. Ob raziskavah stavbarstva in bivalne kulture, ljudske ustvarjalnosti, prehrane, mestnega družabnega življenja, družinske in vaške skupnosti ter cerkvene zgodovine so se razkrile tudi manj znane podobe življenja na Slovenskem v vojnem času, predvsem med prvo in drugo svetovno vojno. Z še nekaterimi vabljenimi avtoricami in avtorjem, ki se v svojem raziskovalnem delu v zadnjem obdobju intenzivno ukvarjajo s prvo in z drugo

svetovno vojno na Slovenskem, so raziskovalke z raziskovalnih postaj ZRC SAZU pripravile tudi pričujočo knjigo.

Vojne in njihovo doživljanje ter razumevanje so tesno povezani s številnimi družinami in posamezniki na Slovenskem. Držo, ravnanje in razmišljanje posameznikov še danes močno zaznamujejo boleči spomini na trpljenje, poniževanje, ustrahovanje in pomanjkanje ter na izgubo sorodnikov in prijateljev. Vojni čas pa ni bil samo čas bolečih preizkušenj in velikih in malih bitk za preživetje, temveč tudi čas srečanj z Drugim: čas spoznavanja novih krajev, narodov, kultur in jezikov, učenja in pridobivanja novih znanj, iznajdb in inovacij. Prisilno bivanje v drugih krajih, begunstvo in deportacije v tuje dežele je slovenskim ljudem, ki so večinoma živeli v ozkem vaškem okolju, prineslo nova znanja, izkušnje in doživetja. Srečevanje z novimi živili in jedmi, oblačilnimi in stanovanjskimi predmeti pa tudi z ljudmi iz neznanih krajev in njihovim drugačnim načinom življenja, navadami in normami, se je mnogim Slovenkam in Slovencem za vedno vtisnilo v spomin in jim polepšalo težki vojni vsakdanjik. V novih okoljih pa so se razvile tudi do tedaj še neznane oblike medsebojne pomoči in solidarnosti, spletla so se nova prijateljstva, ki slovenske družine s tujimi povezujejo še danes.

Vse te »male in vsakdanje teme«, ki jih po navadi ni v knjigah o vojnah na Slovenskem, vsebuje večina v pričujoči knjigi objavljenih razprav. Prve štiri obravnavajo življenje med prvo svetovno vojno, predvsem življenje civilnega prebivalstva, ki se je popolnoma nepripravljeno znašlo v vihuri vélike vojne. Ženske in otroci so v tej vojni prvič postali viden in pomemben del družbe, velik pomen tako imenovane domače fronte pa v novejših obravnavah tega obdobja ugotavljajo tudi evropski zgodovinarji.

Slovenske družine so med prvo svetovno vojno doživljale zelo različne usode. Usodo primorske begunske družine s Kambreškega je s pomočjo korespondence mogoče spoznati v prvem prispevku (Petra Svoltjšak). Poleg begunstva sta posameznike med prvo svetovno vojno, ki se je kmalu sprevrgla v veliko morijo, ki ji ni bilo videti konca, močno zaznamovali tudi mobilizacija in smrt svojcev. O brezupnosti, razočaranosti in naveličanosti zaradi brezsmiselnosti vojne pričajo tudi slovenske ljudske vojaške pesmi (Marija Klobčar), ki so nastale ali ponovno zaživele prav v tem času. Pesmi izražajo zapletenost in dvojnost vojaške službe, ki so jo občutili in izražali s svojo ustvarjalnostjo tudi slovenski fantje in moški: čast in tesnobo, boleče slovo od domačih in pričakovanja ter potrditev širše skupnosti, sovražnost do nasprotnih vojakov, a tudi povezanost s pripadniki drugih slovanskih narodov. Ta razdvojenost ni bila značilna le za vojake, temveč tudi za civiliste v slovenskih mestih in na podeželju: začetno navdušeno spremljanje vojakov ob odhodih na fronto in spremljanje časopisnih novic z bojišč se je že po nekaj mesecih vojne zaradi popolne nepripravljenosti Avstro-Ogrske na vojno in težkih življenjskih razmer, ki so zavladale tako na frontah kot v zaledju,

poleglo in se sprevrglo v razočaranje, jezo in obup. Bitke za vsakdanji vojni kruh in druge življenjske potrebščine, ki so jih bili predvsem ženske in otroci na ulicah slovenskih mest, so predstavljene na primeru slabe preskrbe in pomanjkanja v Mariboru med prvo svetovno vojno (Maja Godina Golija), skromne bivalne razmere in poškodovanje stavbnega fonda, ki je med to vojno nastalo na našem ozemlju, pa na primeru stanja in obnove stavbnega fonda v Vipavski dolini (Špela Ledinek Lozej).

Številni zgodovinarji se v analizi dogajanj v prvih desetletjih 20. stoletja strinjajo, da je bila prva svetovna vojna šele uvod oz. priprava na najbolj krvav spopad v človeški zgodovini – na drugo svetovno vojno. Dogajanje med drugo svetovno vojno na skrajnem severovzhodu Slovenije, to je v Prekmurju, opisujeta dva prispevka. Prvi oriše usodo družin in nekaterih posameznikov na Goričkem med drugo svetovno vojno ter njihovo dožemanje vojnega časa in menjave oblasti na tem območju (Ivanka Huber), drugi pa grenko usodo judovskih družin v Prekmurju (Franc Kuzmič), ki so bile v 19. in začetku 20. stoletja pomemben dejavnik gospodarskega in družbenega razvoja te pokrajine, dogajanja med drugo vojno in po njej pa so pripadnike te skupnosti iz Prekmurja skoraj popolnoma pregnala.

Zadnja razprava v knjigi nam približa vlogo slovensko govorečega prebivalstva v časovno bolj oddaljenih in manj znanih spopadih na Goriškem in v Furlaniji (Neva Makuc). Gre za poznosrednjeveške in novoveške spopade na skrajnem zahodu slovenskega ozemlja, v katerih so omenjeni tudi Slovani, njihov pogum, pa tudi maščevalnost, predvsem žensk, ki so se za prestano trpljenje po zmagah znesle nad mrtvimi vojaki. Neva Makuc opozori na v zgodovino pisju pogosto omenjeno bojzljivost Slovencev in na nekatere vire, ki te trditve ovirajo. Z njimi polemizira v že omenjeni obravnavi slovenske ljudske vojaške pesmi tudi Marija Klobčar z opisom še nekaterih do sedaj prezrtih dejavnikov dožemanja prve svetovne vojne in vzrokov za zadržanost do te vojne med prebivalstvom na Slovenskem.

Pričevanja, spomini in podobe vojn in vojaških spopadov na Slovenskem so številni in raznoteri, vsi pa so po svoje pretresljivi in opozarjajoči: vojne so nespametne in brez velikih zmagovalcev.

SLOVENSKE BEGUNSKE DRUŽINE V PRVI SVETOVNI VOJNI

Korespondenca primorske družine

Obravnavanje zgodovine svetovne vojne 1914–1918 je najbolj pogosto ukleščeno v nacionalne okvire in »tradicionalna« razmerja med vojaškim in civilnim, redkeje pa se to obdobje obravnava z vidika manjših ali večjih skupnosti, pri čemer je treba poudariti, da je poleg mestne ali vaške skupnosti neposredno prav družina nosila največje breme vojaškega spopada. Družino je najprej in takoj prizadel vojni ritem z vpoklicem in s prvimi novicami o padlih svojcih. Temu je, na ravni širše skupnosti, sledila adaptacija, tako na masovno mobilizacijo kot na šok zaradi masovne smrti. Življenju slehernika, predvsem pa družinske skupnosti, je dominirala nenehna skrb za žive na vojaških okopih. Prav ta neprestana negotovost je bila ne glede na socialni status skupna milijonom. Tudi njihova življenjskega standarda so se najprej odrazila v družinah, t. i. domača fronta (*home front*) je v bila v marsičem odvisna od vzdržljivosti družine in posameznika ter se je šele nato zrcalila v celotni družbi. Če je bil odhod »v vojsko« še leta 1914 dolžnost, ki sta jo morala posameznik in njegova družina opraviti do domovine, se je z leti razumevanje vojne kot velikodušne možnosti za dokazovanje zvestobe domovini spreverglo v občutek grenke krivice, ki so jo družine vojakov občutile na lastni koži, bodisi kot nepravične aprovizacijske ukrepe, krivično razdeljene podpore, rekvizicije ali druge ukrepe oblasti za »lajšanje« tegob gospodarske in moralne krize.

Predvsem pa je bila družina središčna točka mobilizacije družbe za vojno. Kot ugotavlja M. Heally, so avstro-ogrške oblasti množice za vojni napor mobilizirale prav preko družine (Heally 2004: 26). V ta namen pa so morale prilagoditi jezik, oziroma so glede na potrebe vojnega dela in trga ženske in mlajše družinske člane nagovarjale

v družinskih kategorijah (matere in otroci), kar pomeni, da sta imela materinstvo in otroštvo na simbolni in stvarni ravni osrednjo vlogo na t. i. domači fronti (*homefront*). Zaradi premešanja družinskih razmerij in hierarhij je družina med vojno doživela korenite strukturne spremembe.

Kot ugotavlja M. Heally, je na moške ta preobrat v družinskih razmerjih, do katerega je prišlo med vojno, učinkoval drugače kot na ženske in otroke, ki so v novi vojni družbeni strukturi postali bolj vidni. V nasprotju z njimi so se moški v masovni vojni kot posamezniki izgubili, kar je povzročilo »*krizo paternalistične avtoritete tako znotraj zasebne družine kot tudi v >državni družini<, ki ji je načeloval cesar*« (Heally 2004: 26).

(Dunajsko) vojno družbeno stvarnost je M. Heally poimenovala celo 'družba brez očeta' (*fatherless society*) (Heally 2004: 258), čeprav je po drugi strani veliko število moških, tudi takšnih, primernih za vpoklic, iz različnih razlogov ostalo doma in so postali dejaven del domače fronte, spet drugi pa so se s fronte (niso bili več na fronti) prav tako iz različnih razlogov vrnili (padli, ujeti, invalidni, prestari, da bi ostali na fronti, preusmerjeni v industrijo razstreliva, oproščeni). Toda njihov položaj je bil v tedanji družbeni stvarnosti celo težji od položaja žensk in otrok, saj so morali dokazovati upravičenost svoje odsotnosti na bojni črti oziroma prisotnosti na domači fronti.

Tako je še vedno neizpodbitna že nekoliko obrabljena fraza, da je svetovna vojna 1914–1918 prizadela malodane vsako slovensko družino. Raznovrstnost vojnih usod prebivalcev slovenskih dežel je botrovala tudi raznovrstnosti družinskih usod, na katere je še zlasti vplivala fronta, ki se je 24. maja 1915 odprla na slovenskem etničnem ozemlju in s tem neposredno posegla v življenje civilnega prebivalstva na novem bojišču prve svetovne vojne, na soški fronti.

Dokaz izjemnih izkušenj in usod, ki so si v vojni nadele videz vsakdanjosti in samo-umevnosti, je korespondenca družine Gerbec iz kraja Gabrje na Kambreškem, slikovite pokrajine med Sočo in mejno reko Idrijo. Družina se je maja 1915 znašla dobesedno v kleščah vojaškega spopada med Avstro-Ogrsko in Kraljevino Italijo.

Pisma so najbolj osebna oblika osebne pripovedi in ponujajo zelo neposredno, najmanj preoblikovano inačico osebne vojne izkušnje. Pisanje pisem je bilo v Veliki vojni ključna praksa tako vojakov kot njihovih družinskih članov, čeprav je pozornost raziskovalcev usmerjena predvsem na pisma vojakov, ki razkrivajo, kaj so o vojni pisali, kako so jo razumeli ali razlagali (gl. Svoljšak 2011; Hynes 1999). Pisma vojakov so bila zaradi prepričanja javnosti, da so za raziskovanje pomembnejša, objavljana, prepisovana in interpretirana v bistveno večji meri kot pisma njihovih domačih. Verjetno pa so se pisma vojakov ohranila tudi zato, ker so zanje bolj skrbeli. Redkeje so del družinske dediščine postala pisma drugih družinskih članov, in to ne glede na vojno usodo ozi-

roma okoliščine. Toda že preprost vpogled v delovanje avstrijske cenzure med prvo svetovno vojno pokaže pomen, ki so ga avstrijske oblasti pripisovale medsebojni korespondenci vojakov in njihovih družinskih članov. Obe skupini dopisovalcev so namreč oblasti »oskrbovale« z informacijami, s katerimi so utemeljevale ukrepe za vzdrževanje reda in miru ter ugotavljale »stanje duha« v monarhiji (gl. Svoltjšak 2005, 2010). Temeljno poslanstvo pisem je bilo ustvariti ali ohraniti vez med fronto in zaledjem, med vojaki in njihovimi družinskimi člani ali prijatelji, med vojaki in družinami v novih začasnih bivališčih v notranjosti Avstro-Ogrske (tudi v begunskih taboriščih) in Italiji. Če se strinjamo s tezo, da so dnevnike in pozneje spomine pisali predvsem bolj izobraženi pisci, udeleženci svetovne vojne (gl. Hynes 1999), pa se pisma niso ozirala na socialno okolje.

Če drži, da je bila glavna, edina in poslednja želja vojakov – piscev pisem preživetje, pa moremo tudi ugotoviti, da je imelo prepletanje pisemskih vezi z domačimi večstranske učinke, od ohranjanja tradicionalnih družinskih razmerij, skrbi za gospodarstvo, do iskanja utehe in privida nadaljevanja utečenega, mirnega življenja po koncu morije (gl. Verginella 1994). To velja verjetno predvsem za pisma, ki so jih pisali vojaki – hišni gospodarji prav v želji po ohranitvi družinske hierarhije. Toda podoba pisem, ki so jih domači pisali sinovom in so ti nanje odgovarjali (npr. že ko so bili doma, so sinovi bolj poročali, starši in sestre pa naročale, kaj vse je treba doma postoriti), se je zelo razlikovala od drugih. V pismih tako rešujejo povsem vsakdanje težave in s tem ustvarjajo vtis mirnodobne vsakdanjosti oziroma skušajo postoriti vse, kar bi omogočilo čim lažje utirjenje povojnega življenja v novih razmerah, katerih obsega in daljnosežnosti nikakor niso mogli slutiti.

Korespondenco družine Gerbec, ki je štela osem članov: oče Jožef (62 let), mati Ana (57 let), hčerki Marija (22 let) in Amalija (19 let) ter sinovi Mihael, Franc, Anton in Janez, vsi starejši od 18 let, hrani Goriški muzej v Novi Gorici. Gerbčevi sinovi so bili vpoklicani v avstro-ogrsko vojsko; Anton in France sta v vojni padla, čeprav so za Antona dolgo časa mislili, da je bil v ruskem ujetništvu, vendar so še med vojno izvedeli, da je avgusta 1915 padel v Galiciji. Drugi sin France je padel leta 1918 (za enkrat še) neznan kje. Gerbčevi so sinovoma Mihaelu in Janezu, ki sta bila decembra 1918 že doma (16. 12. 1918), napisali:

»... najdražje nam je vedeti kako izgledaš ti in brat in ali sta zdrava prosimo povej nam po pravici naj že bo dobro ali slabo saj enkrat vseeno bomo mogli vedeti. in vaju lepo prosimo nič preveč ne žalujte radi †Franca strašno je hudo tudi nam po njem pa v tej hudi žalosti nas tolaži njegovo lepo življenje in upamo da on je zadobil venec slave in zmage, menda on je zaslužil prav mučeniško krono torej nikar nič ne žalujte on je gotovo tisočkrat srečnejši od nas. rajši molite zanj kakor tudi mi in bomo tudi plačali sv. mašo. prosimo da

Družinska korespondenca Gerbčevih ne priča zgolj o družinskih zadevah in izkušnjah, temveč tudi o visoki razvitosti in razširjenosti pisemske/dopisniške kulture, razvejanosti dopisovalcev in dolgih razdaljah, ki jih je morala prehoditi pošta, da je prišla do naslovnika. Dopisovalci so se morali ukloniti posebnim postopkom in pravilom, in jih, da bi njihovo pismo doseglo naslovnika, tudi skrbno upoštevati (gl. Svoljšak 1991). Begunci so si dopisovali preko Rdečega križa. Italijanska podružnica v Firencah je natisnila dvojne dopisnice, ki jih je bilo prepovedano reproducirati, potovale pa so preko Bureau Zuricois pour la recherche des disparus (Urada za iskanje pogrešanih) v Švici, katerega usluge so bile brezplačne. Urad je namreč prevzel tudi nalogo iskanja pogrešanih sorodnikov ter tako vzpostavljaj v vojni prekinjene vezi. Za dopisovanje so morali uporabljati izključno dopisnice in pisma Rdečega križa. Pošiljatelj je na prvo dopisnico napisal svoj naslov, naslov prejemnika in vsebino. Druga dopisnica »Reponse – Risposta – Antwort« je bila namenjena odgovoru. Po pravilih so smeli na dopisnico napisati 15 vrstic, v pismih pa 30. Po pravilih napisana in odposlana pisma so potovala okoli 50 dni. Podrobna navodila tako o obliki pisemske pošiljke kot o vsebini, o kateri naj dopisniki pišejo, in predvsem, čemu naj se izogibajo, je časopis Slovenec povzel po pismu Ivana Štolfe, interniranega vikarja iz Trnovega ob Soči:

»Pismo stavite v navadno kuverto, a pismo in kuverto v večjo kuverto z naslovom: >An das Rote Kreuz in Genf – Schweiz.< Pridejati morate pismo s prošnjo, da pošljejo Vaše, name naslovljeno pismo semkaj. /.../ Pismu (vikarjevemu – op. P. S.) je bil dodan nemški tiskan listek, ki se glasi v prevodu: >Priporoča se, da se v pismih govori samo o rodbinskih stvarih in opušča vsak stavek, ki bi se upravičeno mogel zdeti cenzuri dvoumen. Pisma, namenjena v Italijo, naj se denejo v zavitek brez obloge, z natančnim naslovom prejemnika. Ta zavitek naj se vtakne v drug zavitek, naslovljen na nas. Temu drugemu zavitku je treba priložiti coupon reponse. – Züricher Bureau für Aufsuchung Vermisster.< – Pismo vikarja Štolfe je potrebovalo iz Curiha v Komen štiri dni. Kdor torej želi pisati kakemu našemu človeku, ki se nahaja v italijanskem ujetništvu ali v kraju, ki je zaseden po Italijanah, se lahko ravna tudi po gornjih navodilih in odpošlje pismo na naslov: »Züricher Bureau für Aufsuchung Vermisster Zürich, Schweiz.«²

Kaj lahko na dogodkovni in podatkovni ravni izvemo iz pisem družine Gerbec? Poudariti je treba, da je vojna izkušnja družine z odmaknjenega Kambreškega, tako v geografskem kot spoznavnem smislu, tipična izkušnja družine in tudi širše vaške ali lokalne skupnosti z bojnega stičišča vojnih nasprotnic na obmejnem območju med Kraljevino Italijo in Avstro-Ogrsko, v neposredni bližini soške fronte. Za celotno italijansko-avstrijsko bojišče je bilo značilno, da so civilno prebivalstvo izseljevali v dve

² Slovenec 228, 6. 10. 1915.

smeri: civilno prebivalstvo z desne strani frontne črte je bilo izseljeno v Italijo, z leve pa v notranjost monarhije, na Kranjsko, Štajersko in Koroško ter v begunska taborišča (gl. Svoljšak 2010). Toda na tako majhnem in strnjem območju, kot so bili zaselki na Kambreškem, se je lahko zgodilo, da so bili zaradi povsem naključnih okoliščin ljudje pregnani na eno ali drugo stran, ne oziraje se na prej omenjeno geografsko-vojaško »logiko«:

»Zdaj ti pišem kako smo šli od doma (;) na Binkoštni ponedeljk je priropotal Italjan pred našo hišo s svojimi košpami in ravno iz Srednjega smo prišli od sv. maše pa Taljan je bil že pri vseh naših hramih in sicer bil je že ob 5. uri zjutraj samo patrola in ob 7. uri pa so šli neprenehoma cel dan mimo naše hiše. In ravno isti dan smo šli dol v Jelovc h Čadcu, mislili smo da ne bomo mogli iti več drugam in dol pri Čadcu smo ostali 8 dni in v tistih osmih dneh sem bila še pri vaših doma dvakrat in so bili vsi doma in še zdravi in so rekli da bodo le doma, da ne grejo drugam in tiste dni smo šli še od onega do družega, in dam ti vedet tudi spet žalostno, ravno v tistih dnevih je umrl Luka Ivanču tam pri Čadcu, po nesreči so ga ustrelili talijani, in ravno h pogrebu so ga mislili nesti v Ročinj, pa je prišla naša patrolja da moramo hitro iti proč, in mrliča smo morali tam pustiti in iti proč v ½. uri. Naša patrola je prišla samo v Jelovc in h Čadcu ker okoli Srednjega so bili že Italijani. /.../ /n/am je pisal svak Paljk, ki je sedaj na vojni črti blizu Ročinja (doma – op. P. S.) na oni strani Soče pri Avču. Pisal je da ni še nič poškodovano ne na Srednjem ne v Ročinju in ne v Vogrinkih, kako blago da vse gnije tam okoli.«³

Begunska pot družine Gerbec kot tudi drugih Gabrcev in Kambrežanov se je tako začela 11. junija 1915. Odhod je Marija Gerbec opisala bratu Mihaelu šele v pismu 14. julija 1917:

»Dragi Miha ravno te dni se spominjamo pred 2. leti 11. jun. kako smo korajžno maširali po vrsti na Srednje potem v Idrijo pri Žvanu smo bili 12. dni 23. pa smo zapustili našo domačo zemljo in smo počasu korakali skozi Tribil (Tarbilj/Tribil – op. P. S.) k svetemu paulu na venečansko ozemlje.«⁴

Opis poti je bil natančen, beguncem se je tako odprla dotlej manj znana življenjska dimenzija, potovanje, saj je bil svet, ki so ga poznali, zelo ozko uokvirjen, za večino omejen na nekaj okoliških vasi, morda na Gorico.

Dne 24. junija 1915 so Gerbčevi s sovaščani prišli v Italijo, v Beneško Slovenijo, v Sv. Lenart Slovenov (S. Leonardo degli Slavi), kjer *»stanujemo pri sv. Paulu, 1. uro od Trblja proti Čedadu, hrano dobivamo vsak dan sproti od vojaških strani, tukaj v Italiji*

³ GM, KG, pismo z dne 8. 9. 1915, Katarina Pušnar piše Mihaelu Gerbecu.

⁴ Prav tam, pismo z dne 14. 7. 1917.

je mnogo naših ljudi, stanujejo kakor tudi mi pri kmetih.«⁵ Tam so jih razdelili po »/i/ menitnih palačah kjer se nam je prav dobro godilo smo imeli lepe postelje s šušdami (vzmetnicami – op. P. S.), ker so uši delale okoli nas, mize smo imeli koščene vsak dve, kuhinjo smo imeli zelo prostorno in nas je bilo notri samo 8 družin.«⁶

Po šestih mesecih bivanja v Beneški Sloveniji so Gerbčeve z vlakom odpeljali v Diano Marino ob Ligurskem morju, kamor so prispeli po 37 urah vožnje 23. decembra istega leta. V Diano Marini je bilo več domačinov s Kambreškega, po ocenah Gerbčevih je bilo v mestu »štirinajst sto Slovencev«⁷ skupaj pa okoli 2.000 beguncev, poleg Slovencev še »mnogo rezjanov ter furlanov«⁸. Med Slovenci posebej omenjajo družine iz Avškega, Dobljarja, Čiginja in Potravnega, pa tudi veliko beguncev s Kobariškega. V Diano Marini so živeli tudi njihovi sorodniki: teta Elena Benedičič s štirimi sinovi, medtem ko sta bila hči in tetin oče verjetno na Avstrijskem, mož pa v vojski.

V pismih so, kot je »svetoval« vikar Štolfa, pisali o povsem vsakdanjih stvareh in tako ustvarili vtis utečenega življenjskega ritma in morda krajših razdalj med posameznimi dopisovalci. Poleg stanovanja so v kraju začasnega bivanja dnevno prejeli eno liro denarne podpore na osebo, kar je zadoščalo za preživetje. Lokalne oblasti so jim odmerile mesečno količino sladkorja, ki je za celo družino leta 1919 znašala 0,8 kilograma.⁹ Tako je bilo treba poskrbeti za dodatni zaslužek, ki so ga, vsaj na začetku, namenili za obleko, sčasoma pa so denar lahko prihranili, saj »morda zaslužimo toliko da vsaj hišo naredimo ko pridemo gor«¹⁰. Dekleti sta se oprijeli raznovrstnega dela. Pozimi leta 1917 sta hodili »oljkovat«, za kar sta zaslužili vsaka po eno liro in pol na dan.¹¹ Delal je tudi oče, ki je pomagal pri poljskih opravilih in z okopavanjem in s spomladanskim obrezovanjem sadja zaslužil kar tri lire na dan. Poleti istega leta sta Amalija in Marija pomagali na polju, skupaj sta pridelali tri lire na dan, delodajalec pa jima je dajal tudi nekaj hrane.¹² Posebno sta bili navdušeni nad košnjo: »nam zelo dopade to umetno delce in tudi orodje imamo zelo izvrstno, za kosit nam služi srp, za brusit khšen kamen za osnih kravlji rog za seno nosit ruhe in grablje imamo koščene s petimi cveki (zobmi — op. P. S.). Torej smo zelo vesele, da smo dobile lepo delo.«¹³

⁵ Prav tam, pismo z dne 4. 11. 1915 sinu Francu Gerbcu. Na dopisnici je opomba, da pismo ni prišlo do naslovnika.

⁶ Prav tam, pismo z dne 23. 6. 1917, bratu Mihaelu piše sestra Marija.

⁷ Prav tam, pismo z dne 12. 2. 1917, bratu Mihaelu piše sestrična Katarina.

⁸ Prav tam, pismo z dne 3. 5. 1917, bratu Mihaelu piše sestra Amalija.

⁹ Prav tam, pismo z dne 31. 1. 1919, sinovoma Mihaelu in Janezu pišejo še vedno iz Diano Marine.

¹⁰ Prav tam, pismo z dne 16. 6. 1917, bratu Mihaelu piše sestra Marija.

¹¹ Prav tam, pismo z dne 10. 6. 1917, bratu Mihaelu piše sestra Marija.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam, pismo z dne 16. 6. 1917, bratu Mihaelu pišeta sestri.

Dela je bilo torej dovolj, saj so domačini, »zdesetkani« zaradi mobilizacije, vedno potrebovali pomoč. Največ denarja so begunci porabili za hrano, pomembno pa je bilo predvsem, da je ni primanjkovalo. Poudariti je treba, da so imele italijanske medvojne zasedbene oblasti izredno dobro in učinkovito organizirano socialno skrbstvo z razvejanimi možnostmi pridobitve podpor, med najbolj pogostimi so bile podpore družinam vpoklicanih v avstro-ogrsko vojsko. Poleg neposrednega gmotnega učinka so bile podpore že med vojno tudi pomembno politično dejanje v pripravah italijanskih oblasti na povojno priključitev zasedenih ozemelj h Kraljevini Italiji; učinkovito socialno politiko so italijanske oblasti izvajale tudi po premirju in ponovni ter širši zasedbi slovenskega ozemlja po črtah Londonskega pakta iz leta 1915.

Begunci v Italiji so imeli pri tem več sreče kot begunci iz taborišč v notranjosti matične monarhije, kjer se je že leta 1916 začela gospodarska kriza, ki je povzročila veliko pomanjkanje hrane in osnovnih življenjskih potrebščin. Toda na tem mestu se moremo prepričati tudi o moči cenzure, kajti čeprav iz dokumentov in drugih zapisov zelo natančno poznamo razmere po taboriščih, je dopisovalka Katarina Pušnar, begunka v begunskem taborišču v Brucku na Litvi, največkrat zapisala prijateljicam ali Mihaelu, da *»nam še precej dobro gre«*.

Posebno mesto, tako v begunskem življenju (ne glede na to, kje se je odvijalo) kot posledično v pismih, je imela duhovna oskrba. Vera je bila v veliko oporo beguncem, k njej so se zatekali v stiski, nenehno so sinove pozivali k molitvi, na nek način je to postala obvezna formula v pismih, saj se malodane nobeno pismo ni končalo brez priporočila Mariji devici in Bogu.

»Tudi tukaj v barakah slovesno obhajamo vnebovzetje Marije device, kdaj ga bomo obhajali zopet v svoji domovini? Draga, vsaki dan se vas spominjamo v molitvi da bi nas ljubi bog enkrat uslišal. Zdaj imamo 5 duhovnikov vsaki dan imamo 5 sv. maš, a vsaki dan ne moremo iti k sv. maši ker gremo na delo. Cerkev imamo samo pred našo barako, tukaj imamo jako lepo priložnost za vse h bogu.«¹⁴

V Italiji so duhovno oskrbo slovenskih beguncev prevzeli internirani slovenski duhovniki, ki so jim italijanske oblasti dovolile nadzorovano gibanje med slovenskimi begunci po polotoku. Tako je jeseni leta 1915 v Diano Marino, da bi pomagal dianskim beguncem, prispel srpeniški kurat Alojz Filipič. 20. maja 1917 je bila v Diano Marini birma, ki so se je udeležili slovenski begunski otroci. Ob tej priložnosti je v Diano prišel kurat Filipič in med begunci opravil spoved. Sestra Amalija je bratu Mihaelu zapisala:

»Danes zjutraj je bila tukaj v Cerkci sv. Birma, ki so se jo udeležili tudi naši S. otroci, tudi tetni trije stariši so bili, a obžalovanja vredno ker ubogi otroci niso imeli novenega

¹⁴ Prav tam, pismo z dne 15. 8. 1917, piše Katarina Pušnar prijateljicam v Italijo.

Diano Maria
Dne 3. VI. 1917

Predbratji sin in brat Mihael!!

Z nepopisnim veseljem smo prejeli od tebe že 9. dopisnic in od romana 2. ter vredkorpjev 2. in Katarine P. 2l. xeh nas razveseli vrabo sporevil od tem, ker drugega ni posemo zdej v tem žalostnem času. Mi smo ari nobedri enako upamo od tebe in bratov, in nam se precej slamo gra hvala Bogu hruka nam ne manjka da zdej le konca. teha prirohujeimo kar pa upamo da vo v kraclker. Predbratji nam vsem skupaj ne stoj nič kajovati ob sinaric smo se morali tako loiti. edes v ol drugo saj je borja hoga takoj in upamo da nas vo ja priredel dih skupaj da nepopisno veseloga svilenja. Za Alojzija Duger (vričarja) ni uparohi menba se nahaja se vedno v Veniciji v slevnem in kaj volpi vemo kaj ti se sporovimo. Prosim se ves kaj za Antoha. Tojncarja iz slobovje per se vedo nič vo nje ab: če ves za kajico slovskega slovnacega. Spregami tisovete prodnove od nas vseh stvarih in ti prodajamo v sluhu prvi desnice z misljo na stvarno svilenje z Bogom ostani. tvoji starisi in sestri
Tomovsari.

Pismo Gerbčevih, 1917. Korespondenca družine Gerbec (Goriški muzej Nova Gorica).

podučila v našem jeziku, a družega pa ne znajo. Tukaj ni novenega S. duhovnika toliko je prišel tukaj zdaj par dni da ih je spovedal Č. iz Srpenice, družega nič.«¹⁵

Šele čez pet mesecev je sestra Amalija lahko napisala bratu Mihaelu, da so končno dobili slovenskega duhovnika, »labko gremo k sv. spovedi, prej je bilo radi tega žalostno«.¹⁶

Ob koncu nizanja podatkov o družini Gerbec, ki je pravzaprav tipična zgodba slovenskih beguncev v Italiji med prvo svetovno vojno, v podrobnostih pa jo potrjujejo tudi arhivski viri, naj zapišem, da se je proces njihovega vračanja v domovino začel v drugi polovici leta 1918. Ligursko so zapustili marca 1919, potem ko je sin Mihael zbral vsa potrebna zagotovila, da imajo v domovini streho nad glavo in se lahko preživljajo z lastnimi sredstvi. Kakšen dom jih je pričakal?

»Naša hiša je zdaj že precej dobra lani seveda ko sem prišel domov ni bilo nobenih vrat ne okn, še manj pa podev in nekaj tramov v izbi so požagali ven streha je bila zanič

¹⁵ Prav tam, pismo z dne 20. 5. 1917.

¹⁶ Prav tam, pismo z dne 28. 10. 1917.

nad izbo ker je prišla ena mala granata in tako je večina korcev (strešnikov – op. P. S.) na izbo se razbil, ognjišče razkopano itd. Štala je bila vsa odkrita samo zid in tramovi so ostali, ..., vsi seniki so popolnoma podrta da ni skoraj poznat kje so bili testara štala je pa popolnoma podrta on ni niti kamenja več ker so ga spravili v pot za lašto tako so žalibog dobili tudi testari ovčji hlev in tisto konjevo reč so najbrž dobili, ker jast nisem mogel dobiti, ker ne vem popolnoma natanko kje je bilo, prosim pojasnila ... Kar se tiče naše hiše smo H. B. z bratom Janezom in s francem popravila da je še dobro za stanovat, ker je tudi zid dober, in streha >nad hišo< ni bila ganjena, torej zdaj imamo 2 kleti, hišo in izbo in 2 kamre kakor prej tudi štalo sva zasilo pokrila tako da se lahko kaj dene notri, tudi polje je še precej dobro samo daje zaraseno drevje in trte je še precej dobro da če Bog da dobro letino bi bilo še vseeno še precej pridelka. Na Srednjem (le nekaj kilometrov stran – op. P. S.) je vse strašno razdejano, samo od Cerkve z zvonikom v katerem so še vsi trije zvonovi zvone; je dober zid, od ostalih hiš so le še deloma ostanki. Tudi Pušno kjer je zdaj naš župan Pavel Faletič je močno razsuto le Rusijanova, Lukancava, in Štefčeva hiša, so še za silo, in Šebanova, in Žvanejeva tudi. Posebno močno so razdejane vasi: Kozaršče, Sela, Deskle in Plave. K maši hodimo v Ročinj namreč le v farouzu kapela, cerkev je močno poškodovana in brez strehe ravno tako v Avč, kanalu in Mengorjih je popolnoma posuta cerkev. Najtežje je seveda živež, pridelala sva malo ker ni bilo mogoče pravočasno obdelati in ker je bilo mrzlo leto, krompir je močno segnil; pšenice seveda nič, sadje letos ni rodilo, kostanj zelo poškodovan le nekaj sirka (koruza – op. P. S.), fižola, repe in zelja je bilo. Županstvo nam daje tudi za en par dni živeža. Vendar upamo da se že preživimo, ker zdaj se da vsaj za denar kupiti kdor ga ima. Tako ne stojte preveč skrbeti za nas, upamo da smo najhujše prestali, da nam Bog da boljše čase.«¹⁷

Ob tem velja omeniti ne nepomembno podrobnost iz dopisovanja prijateljice Katarine iz Brucka, ki je bila gotovo povezana z izredno negotovostjo, kaj jih čaka doma. V nasprotju z begunci v Italiji, ki so zgrabili prvo priložnost za vrnitev, je Katarina v tem trenutku kolebala; v taborišču je bilo sicer skromno, vendar zanesljivo poskrbljeno za osnovne življenjske potrebščine, doma pa, piše Katarina: »/T/i oznanjam da zdaj gremo domov bog daj srečno vrnitev v domovino radovedna sem kdaj se vrnete pa vi? Jast ne vem če bom šla morda bom ostala še tukaj en čas, zdaj tako je dolgčas doma ker ni nobenega človeka še tam posebno ker mame ni tam.«¹⁸

Katarinini mama in sestra sta bili namreč, prav tako kot Gerbčevi, begunki v Italiji, tudi ob ligurskem morju, vendar ne v D. Marini.

Toda z na videz preprosto družinsko zgodbo, tipično za prostor in čas, o katerem

¹⁷ Prav tam, pismo z dne 19. 1. 1919, pismo Mihaela Gerbca staršem in sestrama v Diano Marino.

¹⁸ Prav tam, pismo z dne 5. 2. 1918, pismo prijateljicama v Diano Marino.

je govor, je mogoče razpoznati izredno široko pahljačo izkušenj, ki bistveno presegajo dogodkovno pripoved. Začetek vojne je, tako v slovenskem kot evropskem merilu, prinesel najpogostejšo in najbolj razširjeno izkušnjo ločitve, ki je bila posledica mobilizacije, oklicane konec julija in avgusta 1914. Ločitvi od moških članov družine, ki so morali obleči vojaško suknjo, se je na Slovenskem leta 1915 pridružila ločitev zaradi begunstva, tako od doma, drugih družinskih članov, prijateljev, sorodnikov. V tem kontekstu so posebnost Goriška brda, ki so ob izbruhu prve svetovne vojne in pozneje ob vzpostavitvi soške fronte in italijanske okupacije doživljala posebno življenjsko dinamiko. Avgusta leta 1914 so na vojno odšli moški, in to v času, ko njihovih žena, ki so prodajale sadje v notranjosti monarhije, ni bilo doma. Ko so se možje po maju 1915 vrnili na dopust, doma niso našli svojih žena in družin, ker so te medtem odšle v begunstvo in so se, če je bila družinam vojna sreča naklonjena, vsi skupaj sešli šele spomladi 1919.

Z današnjega gledišča bi bila naslednja opisana izkušnja, pogosto prisotna v pismih, zanemarljiva, vendar pa je nezanemarljiva v časih, ko je prišlo v življenje slovenskih ljudi izjemno veliko novosti; gre za prilagajanje na nove prehrabne sestavine in učenje načinov priprave hrane. V navodilih sinovoma, ki sta bila konec leta 1918 že doma, so namreč zapisali:

»Riž lahko kuhata tako kot mi ko smo bili v Venečiji, se dene riž kuhat in potem se sprazi dve žlici bele moke seveda v obeli, ko je riž že skor kuban se dene tisto moko k njemu, tako je še dober, ko bi bilo mleko in malo potem bi bilo dobro, pa kaj pomaga za zdaj tako, pa le kuhajta ga če bomo prišli domov ga bomo že še kaj prinesli, zdaj (v Italiji – op. P. S.) ga kuhamo pa drugače nekaj krompirja rezanega nekaj fižola nekaj zelja (brzot) in rajž se skuha lahko tudi vse skupaj in potem obeli ni prav tako dobro pa že toliko da se jie.«¹⁹

Hrane, ki so jo pripravljali v Liguriji, niso mogli pohvaliti, bili so sicer »zdravi ... precej samo ošibeli smo ker nimamo prave hrane belimo samo z oljem odkar smo tukaj, olje pa ima malo moči«.²⁰

Vsakanjik so zaznamovali dolgčas, domotožje in skrb za sinove v vojski in preostale sorodnike, ki so bili neznanu kje, pa tudi žalost, ker je »/t/udi tukaj ... mnogo domačinov zatisnilo svoje trudne in solzne očesa«.²¹ Svojo skrb in ljubezen do sinov so neprestano izražali z zelo povednimi nagovori v naslovu, npr. blagi gospod, spoštovani gospod, še posebno pa z nagovori na začetku pisma, ko so jih naslavljali »preljubemu

¹⁹ Prav tam, pismo z dne 31. 1. 1919. Domači naslov je bil tedaj že v italijanščini oziroma poitalijančen (Srednje Gabrije N. 130, posta Ronzina, Comune di Aiba, Prov. di Gorizia, Litorale).

²⁰ Prav tam.

²¹ Prav tam, pismo z dne 15. 1. 1917, pismo sestre Marije bratu Mihaelu.

sinu in bratu«, od njih pa so se poslavljali z besedami kot »*Sprejmi ti in tvoji bratje pri-srčne pozdrave ter vroče poljube nepozabljenih starišev in sester*«. ²² Ker je bil med sinovi edini dopisnik sin Mihael, so od njega pričakovali tudi informacije o preostalih sino-vih oziroma bratih: »*Prosim če še nisi sporočil kedaj in od kod je Anton zadnič pisal, če nisi še sporočil prosim sporoči v kratkem*«. ²³ V pismih so pisali tudi o smrti domačinov – beguncev, njihova razmišljanja o smrti so bila zelo pragmatična ali pa jih potisnili globoko v nezavedno. Toda spomin na dom je ostajal njihova največja bolečina: »*/D/o sedaj nismo bili še hudo lačni pač pa lačni družih rečij namreč mile domovine in doma-čega jezika in še marsikaj, pa zdaj ti ne povem, in saj veš sam*«. ²⁴ Del praznine so skušali zapolniti z vztrajnim pisanjem pisem in dopisnic. Poskušali so se naučiti novega jezika, da bi se bolje vključili v novo okolje, kjer je »*dobro za nas, le to je hudo ker govoriti ne znamo pa zdaj je že boljše smo se že navadili*«, in so prosili za slovnico »*za se učiti tega neznanega jezika je zelo dolgočasno ker ne znamo govoriti*«. ²⁵ Prosili pa so tudi za slovenske knjige: »*Dragi brat, srčno lepo te prosim če ti je mogoče poskerbi kaj za druž-bene knjige, saj ja lepi glas vrlemu slovencu še zmiraj lepo diši*«. ²⁶ Neugaslo upanje na kratko izgnanstvo je poglobljalo domotožje, čemur so se pridružili nostalgija, brezu-pnost, obup, ki so se stalno vračali v pisanje in misli ter se združevali z razočaranjem nad neskončno vojno. Zaradi popolne nezmožnosti vpliva na lastno usodo, češ »*nič ne pomaga, ker nas je Bog tako poljubil*«, ²⁷ se je poglobljaj občutek popolne odvisnosti, kar je vodilo v poenostavljeno razlago vsega, kar se jim je dogajalo: »*Jaz sem sicer do sedaj zadovoljna tukaj. Mi dolgčas pa mi je tako da nemorem več prestajati. Oh kako smo izgubljeni vsi in si eden družemu ne moremo čisto nič pomagati in te trenutke bi rekla da bi se na vas vsih se spominjala pa se nič ne pomaga*«. ²⁸

Za tolažbo, pogum in vztrajnost so se obračali k molitvi, pri čemer je treba poudariti, oziroma to prepričljivo izpovedo Gerbčevi v pismih, da gre za globoko in iskreno vero. To dokazuje nekaj povsem zunanjih elementov pisem, med drugim to, da izraze Bog in Marija Devica ter svete zakramente vsi zelo pazljivo in dosledno pišejo z veliko začetnico, čeprav v pismih ne posvečajo posebne pozornosti slovnici ali pravopisu, pa tudi ločila redko uporabljajo. Tudi skopo odmerjeni prostor za pisanje piscev ni odvrčal od tega, da vsaj dveh od borih 15 vrstic ne bi posvetili molitvi in prigovarjanju k njej.

²² Prav tam, pismo z dne 29. 10. 1916, pismo očeta Jožefa Gerbca sinu Mihaelu.

²³ Prav tam, pismo z dne 23. 9. 1917.

²⁴ Prav tam, pismo z dne 7. 10. 1917, odgovor na pismo sina Mihaela, ki so se ga izredno razveselili.

²⁵ Prav tam, pismo z dne 16. 6. 1917.

²⁶ Prav tam, pismo z dne 15.–17. 2. 1917, pismo sestre Marije.

²⁷ Prav ta, pismo z dne 29. 6. 1917, pismo sestrične Katarine bratrancu Mihaelu Gerbcu.

²⁸ Prav tam.

Šele na koncu svoje begunske poti so se Gerbčevi, morda celo nekoliko naivno in nepazljivo, obenem pa zavedajoč se negotovih razmer v domovini, izrekli tudi o svojih občutkih do Italijanov, pri čemer so se skrbi za vsakdanje stvari ves čas prepletale z zaskrbljenostjo zaradi politične (državno-pripadnostne) prihodnosti, ko so se njihove informacije, slutnje in nejevernost o tem, da bi njihovi domovi pripadli Italiji, mešali z dejanskim stanjem:

»Po pošti ni mogoče prav nič poslati, ker je še vedno tako da ni ne mir ne vojska in kaj tisti potepuhi gor delajo se ne bodo iztrebili iz naših samotnih hribov, ali so vam močno nadležni, in ali tudi zdaj ki kradejo kakor prvo leto ko so prišli gor. Tukaj se vsi širokoustitijo da so vzeli tisti svet in da mi bomo njih, kar pa Bog ne daj, saj še slišati tega nemoremo ne saj nam niso prav hudobni, pa vseeno jih nemoremo prav nič trpeti, zaradi tega bi tudi močno radi šli domov in tudi to je še dosti velik vzrok za siliti domov, ker zdaj pustijo vse sabo, in če se pa bodo mogli umakniti iz naših krajev potem se bodo jezili z nami, in kdo ve če bodo pustili nesti kaj družega kot kar na sebi, to nam vedno prede po glavi.«²⁹

Pismo so nato nadaljevali z načrti o odhodu in razmišljanjem o stanju doma:

»Tisti, ki gredo zdaj s prošnjami domov dobijo tu podporo za tri mesece tako je bilo razglašeno bomo videli če bo res. Torej če bodo pustili nesti s sabo in če bodo dali za tri mesece, potem bomo že nakupili kaj malega živeža ker tam je bil drago, pa ali se more zdaj lahko dobiti, ali je v Ročinju kakšna botega (trgovina – op. P. S.). Kako se vam pa tam zdi kam bomo, saj lahovi morda ne bomo, če kaj nato odpišeta povejta le v priliki da vaju ne spravijo pod ključ. Kolikokrat bi mi radi kaj o tem povedali, pa se nam roke tresejo, že marsikoga je to spravilo v nesrečo, tukaj hočejo po vsej sili da moramo biti njih, pa mi jim trdimo kar je mogoče.«³⁰

Želje Gerbčevih (in primorskih Slovencev nasploh) se niso uresničile, italijanska zasedba se je po podpisu mirovne pogodbe med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS spremenila v priključitev in imela vse do leta 1943 povsem nepredvidene razsežnosti in posledice.

Preprosta družinska pisma razgrinjajo izjemno razprostrto pahljačo izkušenj, medosebnih odnosov, vrednot, med katerimi izstopajo zdravje, čustva, globoka vera, izjemno spoštovanje doma in domovine, kar se, v nasprotju s preostalimi deli pisem, ki so preprosti, pisani z veliko pozornostjo in mnogimi napakami, zrcali v vzvišenem izrazoslovju. Nekatere fraze se ponavljajo, kot bi bila pisma pisana po vzorcu za pisanje vojaških dopisnic; vedno so zapisali, da jim gre dobro in so zdravi.

Pisma pričajo o težavah prilagajanja na nov položaj, ki je nastal ob veliki degra-

²⁹ Prav tam, pismo z dne 31. 1. 1919.

³⁰ Prav tam.

daciji življenjskih razmer, grobo in boleče vsiljenih z vojno, na katere posameznik ni mogel vplivati. Iz pisem in dopisnic preseva čustveni razvoj izseljenih, od nelagodja in obupa do postopnega sprejemanja nove realnosti. Iz njih je mogoče doumeti – kot produkt dolge zgodbe o odrekanju in nasprotujočih si duševnih stanjih – veliko sposobnost odrekanja in prilagodljivosti. To je bil edini način, spopasti se z življenjem, ki sta ga hkrati obvladovala potrpljenje in pogum, napajana s sposobnostjo sožitja s težkimi življenjskimi razmerami in prepričanjem, da je človeško življenje borba, v kateri je cilj preživetje *sámo*. Ta resignacija ni bila samo odsev popolnega brezdelja, temveč je vsebovala tudi oblike »aktivnosti«, ki jih je dovoljeval položaj, v katerem so se znašli begunci.

Pisma potrjujejo moč pisanja pri ohranjanju družinskih in prijateljskih vezi, saj niso bila odvisna od socialnega položaja, temveč od vztrajanja in zavedanja, da je ne glede na okoliščine (cenzura, nepredvidene razmere na bojišču, negotovost, ali bo pismo sploh prišlo do naslovnika, ipd.) treba obdržati stike z ljudmi, s katerimi so se na silo razšli, in s svetom, ki so ga morali zapustiti. Pisma družine Gerbec iz male vasice Gabrje na Kambreškem po eni strani pripovedujejo zgodbo številnih slovenskih primorskih družin iz krajev ob bojni črti med svetovno vojno 1914–1918, po drugi strani pa so edinstven in izjemen dokument časa, ki si je nadelo imena »svetovna prekucija« ali »leta strahote«.

VIRI IN LITERATURA:

Healley, Maureen

2004 *Vienna and the Fall of Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hynes, Samuel

1999 Personal Narratives and Commemoration. V: Winter, Jay in Emmanuel Sivan (ur.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*. New York: Cambridge University Press: 205–220.

Korespondenca družine Gerbec 1915–1921. Nova Gorica: Goriški muzej.

Svoljšak, Petra

1991 *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

2005 Slovenci v primežu avstrijske cenzure. V: Vodopivec, Peter in Katja Kleindienst (ur.), *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica: 109–127.

- 2010a Zapleni vse, česar ne razumeš, utegnili bi škoditi vojevanju: Delovanje avstrijske cenzure med Veliko vojno. V: Režek, Mateja (ur.), *Cenzurirano*. Ljubljana: Nova revija: 55–65.
- 2010b »Smo ko brez gnezda plašne ptice«: Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski V: Rajšp, Vincenc (ur.), *Soška fronta 1915–1917*. Dunaj/Wien: Slovenski znanstveni inštitut = Slowenisches Wissenschaftsinstitut; Ljubljana: Založba ZRC: 89–104.
- 2011 Pisanje kot zdravilo ali oznanilo bodočim rodovom: Po slovenskih spominskih poteh vélike vojne. *Acta Histriae* 19(3): 523–540.

Verginella, Marta

- 1994 Soška fronta v slovenskem tisku in zapiskih slovenskih vojakov. V: Krahwinkler, Harald (ur.), *Soški protokol*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva družba: 51–56.

MARIJA KLOBČAR

PRVA SVETOVNA VOJNA IN SLOVENSKE LJUDSKE VOJAŠKE PESMI

Slovenska ljudska pesemska ustvarjalnost, v slovenski folkloristični misli in v slovenski javni zavesti večinoma razumljena kot pesemska ustvarjalnost preprostega, predvsem podeželskega prebivalstva (prim. Kumer 1975: 9), je imela v samozavedanju Slovencev in oblikovanju slovenske narodne identitete izredno pomembno mesto. V drugi polovici 18. stoletja so bile zapisane prve slovenske ljudske pesmi (Vodušek 1979: VII), v prvi polovici 19. stoletja pa sta tem zapisom sledila obsežnejše zapisovanje in objavljanje pesemskega izročila, namenjena promociji ustvarjalnosti Slovencev v posamičnih deželah. Ta prizadevanja so bila v drugi polovici 19. stoletja vedno bolj nacionalno orientirana: ljudske pesmi so dobile izrazito nacionalnopromocijsko vlogo. Leta 1895 so začeli izhajati posamični snopiči zbirke *Slovenske narodne pesmi* (SNP 1895–1923), ki so z zadnjim zvezkom leta 1923 v zavesti Slovencev oblikovali temeljni korpus pesemskega izročila.

Del tega korpusa, ki naj bi odseval in hkrati oblikoval slovensko narodno samozavedanje, je bil namenjen predstavitvi slovenskih ljudskih vojaških pesmi (SNP IV 1908–1923: 3–217). V tem okviru so bile te pesmi deležne tudi prvega vrednotenja. V nadaljnjih desetletjih, torej v času sobivanja Slovencev z drugimi južnoslovanskimi narodi, vojaške pesmi – razen Čremošnikove strokovne presoje (Čremošnik 1939) – niso bile deležne posebne pozornosti. Njihov pomen je bil vnovič poudarjen ob oblikovanju samostojne slovenske države, in sicer z monografskim prikazom vojaškega pesemskega izročila, z zbirko *Oj, ta vojaški boben* (Kumer 1992). Zbirka prinaša antolo-

gijski izbor vsega zbranega pesemskega gradiva, povezanega z ljudsko refleksijo služenja vojaškega roka, priprav na vojne, samih vojn in vojskovanja.

Zbrano gradivo, tudi tisto, ki ni našlo poti do objav, omogoča premisleke v več pogledih. V slovenskih ljudskih vojaških pesmih je namreč mogoče prepoznati različna obdobja in različne pobude za ustvarjalnost, hkrati pa tudi družbeno resničnost, ki je vplivala nanje. Ob tej vsestranski sporočilnosti pa je v javnosti navzoča tista predstava, ki jo je oblikovala predvsem folkloristika sama: gre namreč za poudarjanje melanholičnosti slovenskih ljudskih vojaških pesmi. Vprašanje je torej, ali so dosedanje presoje pesemskega izročila, ki kot temeljno slovensko značilnost opažajo otožno naravnost vojaških pesmi (Štrekelj 1908–1923: 3; Čremošnik 1939: 352; Kumer 1992: 11–12), res izhajale iz konteksta in vloge teh pesmi v vsakdanjem življenju, torej iz osebnega odnosa vojakov do vojaške službe, ali pa je bila ta sodba morda preveč posplošena. Pri vrednotenju je bil namreč večinoma v ospredju narod kot celota, pogosto opazovan s stališča kulturnega in političnega nacionalizma, ne pa doživljanje posameznika, razpeto med osebna čustva in družbeno potrditev, ki jo je pomenilo sodelovanje v vojaški službi. To vprašanje zato zahteva vnovični premislek.

Najzgovornejšo možnost za opazovanje večplastnosti izročila slovenskih ljudskih vojaških pesmi pomeni prva svetovna vojna, in sicer iz več razlogov. V tem času je bilo izročilo vojaških pesmi, ki se je navezovalo na starejša obdobja, še zelo živo. Živ je bil spomin na različna urejanja služenja vojaškega roka, navzoči so bili spomini na vojne 19. stoletja, živa so bila doživljanja vojaštva, ki so se prenašala na čas miru. Vojna je ta spomin na poseben način oživila, zato je Matija Murko, tedanji vodja zbiranja ljudskopesemskega gradiva, v veliki akciji *Das Volkslied in Österreich, Narodna pesem v Avstriji*, leta 1916 zapisal, da »bi bilo dobro opazovati, kako živi narodna pesem med vojno, posebno pri vojakih«. Do spoznanja, da sama vojna v ljudeh vzbudi spomin na skoraj pozabljene pesmi, je Murko prišel na podlagi poročil zapisovalcev, ki so poročali o vnovičnem oživljanju neznanega izročila: »Hitro na početku mobilizacije so mi pripovedovali učitelji iz Savinjske doline, ki so se pripeljali z moštvo svojih krajev na vozovih v Celje, da so naenkrat oživele narodne pesmi, katerih prej nikoli niso slišali« (Murko 1929: 45).

Murkovemu pozivu so zapisovalci zaradi vojnih razmer težko sledili, zato nam živost pesemskega izročila med prvo svetovno vojno dokazujejo predvsem pesmarice, izdane v tem času, namenjene vojakom na fronti, priložnostni dokumenti, kot je na primer cikel podob *Vojska v slikah*, pogosto opremljen z verzi iz slovenskih ljudskih vojaških pesmi, redki zapisi pesmi, pisma vojakov, predvsem pa pričevanja, ki so se ohranila med ljudmi. Prav posebno pričevanje pa pomenijo posnetki petja slovenskih vojakov, za katero je v sklopu snemanja petja vojakov raznih narodov Avstro-Ogrske

leta 1916 poskrbel dunajski Phonogrammarchiv (Lechleitner 2000: 21). Med pesmimi, posnetimi v tem okviru, prav petje slovenskih vojakov velja za najbolj občuteno (Elschek 2000: 46). Slovenci za te posnetke večinoma niso vedeli, zato tudi niso vplivali na presoje slovenskega vojaškega pesemskega izročila. Slovenski raziskovalci, razen Matije Murka, ki je deloval v Gradcu (prim. Murko 1929: 45–46), se pomena teh pričevanj tako večinoma niso zavedali.

Posebne pozornosti je bilo izročilo vojaških pesmi deležno tik pred drugo svetovno vojno, in sicer predvsem kot problem, ki je opozarjal nase zaradi prepričanja o izjemno otožni naravnosti teh pesmi (Čremošnik 1939: 345–354). S tem niso bile ovrednotene le pesmi, temveč tudi osebni odnos slovenskih vojakov do vojaške službe, hkrati pa tudi slovenski narodni značaj. Po tej presoji naj bi bile slovenske ljudske vojaške pesmi namreč posledica »*nebojevitega duha velikega dela kmečkega sloja naroda*«; to naj bi bilo včasih že »*na meji bojzljivosti*«. Čremošnik je razloge za to videl v uvedbi splošne vojaške obveznosti: »*Vpeljava splošne vojaške obveze je imela ogromen vpliv ne samo na vojaštvo, ampak tudi na psiho naroda. Ta doba je vtisnila naši narodni pesmi pečat posebne vrste, ki ni prav nič simpatičen, namreč mevžasto jokavost*« (Čremošnik 1939: 352).

Ta presoja je do danes zaznamovala odnos do slovenskih ljudskih vojaških pesmi. Prevezla in hkrati opravičevala jo je tudi Zmaga Kumer v zbirki *Oj, ta vojaški boben*, ki je izšla kmalu po ustanovitvi slovenske države. Vzroke za otožno naravnost, ki naj bi bila najopaznejša značilnost teh pesmi, je Zmaga Kumer iskala v podrejenosti tujim vladarjem (Kumer 1992: 11–12). S tem je želela opozoriti na pomen in vlogo narodne zavesti oziroma odnosa do oblasti. Pri tem je bilo spregledano, da se narodno samozavedanje, torej pripadnost slovenskemu narodu, in lojalnost do habsburške krone nista izključevali: ljudje so namreč čutili tako narodno pripadnost kot ljubezen do cesarja. Interpretacija Zmage Kumer je razumljiva, saj je z njo poudarjala pomen slovenske osamosvojitve: knjiga, ki je nastajala v času priprav na slovensko samostojnost, se je pred izidom namreč neposredno navezala na prelomne dogodke, ki so omogočili nastanek nove slovenske države (Kumer 1992: 20).

Prva svetovna vojna, ki je izjemno zaostрила vprašanja medsebojnih odnosov in lojalnosti do oblasti, ponuja torej možnost za preverjanje te presoje in za realnejšo predstavo o slovenskem vojaškem pesemskem izročilu. Iz teh razlogov se je vredno pomuditi ob najzgovornejšem pričevanju iz tega časa, torej ob samih posnetkih pesmi, hkrati pa tudi ob širšem kontekstu, ki nam pomaga razumeti pesmi in petje slovenskih vojakov.

Pevske navade slovenskih vojakov so se prenašale iz domačega okolja v vojašnice, to pa je povečevalo vtis o otožnosti slovenskih ljudskih vojaških pesmi. Stražarska četa 17. pešpolka v Judenburgu leta 1916 (Izvirnik hrani Niko Sadnikar, Kamnik).

VOJAŠKE PESMI IN NJIHOVO PRESEGANJE ČASA

Med prvo svetovno vojno so bile v pesemskem izročilu ohranjene sledi različnih obdobj in različnih specifičnih vlog, ki so narekovalle posebne pesmi. Pripovedne pesmi najstarejših obdobj, ki jih zaznamuje čas najemniških vojsk (Kumer 1992: 12), so v tem času živele le še zaradi ohranjanja v pesmaricah (Ahacel 1852: 112–113), torej kot vrednota državnega pomena: pesmi o spopadih s Turki, sredi 19. stoletja ovrednotene kot posebni narodni zaklad (Krek 1858: 243), se namreč med ljudmi kot péte pesmi niso obdržale.

Medtem ko je bil spomin na te pesmi med prvo svetovno vojno ohranjen le še izjemoma, so pesmi, tematsko povezane z najemniškimi vojskami nasploh, v nekaterih primerih še živele: to so bile osebnoizpovedne pesmi, kjer je bil odnos posameznika do vojne in vojaške službe močno poudarjen. Prav zaradi poudarjene osebne izpovednosti,

velikokrat vezane na zvijačno novačenje vojakov, so se te pesmi ohranjale v povsem spremenjenih razmerah. Pri tem marsikdaj ni bilo več mogoče ugotoviti, na katere okoliščine se določena pesem pravzaprav nanaša. Včasih so se te pesmi ohranile samo deloma, vendar se ljudje povezav s prvotnimi verzijami prav tako niso zavedali, kot na primer pri pesmi *Oj ta vojaški boben*.

Pesem *Oj ta vojaški boben*, kot ena najbolj občutenih vojaških pesmi posneta tudi 20. marca leta 1916 med slovenskimi vojaki v Judenburgu (Schüller 2000: 75–76),¹ je ena najbolj razširjenih slovenskih ljudskih vojaških pesmi, hkrati pa tudi ena tistih, ki so s svojo simbolno sporočilnostjo najbolj presegale čas. Pri tem ne gre le za njeno živost v sodobnosti: podrobnejši pregled izročila vojaških pesmi je namreč pokazal, da je ta pesem najverjetneje starejša, kot je do nedavnega veljalo, oziroma da izhaja iz starejše pesmi:² v preoblikovani podobi jo je namreč mogoče prepoznati v zadnjem delu pesmi *Skesani radovoljec*,³ torej v pesmi iz časa najemniških vojsk, to pa pojasnjuje tudi njeno izjemno otožnost.

1. Pijanost je zares nemarnost,
oh nikoli prav ne stri:
mene ona zapeljala
ino več družih ljudij!
2. Bil sem se sromak vpijanil
de sim se zapisal v žold,
svoji ljub' sim kljubi storil
seb k veliki žalosti.
3. Jez bi ne tel nič žalvati,
ko bi bil na leta dan,
pa sem dal se zapisati
večno u soldaški stan.
4. Nisim hotel pobeč bogat
oča ino matere,

¹ Pesem je na drugi zgoščenki *Soldatenlieder* objavljena pod št. 26.

² Povezava med pesmima je bila ugotovljena šele ob pripravi spremnega besedila za zgoščenko *Regiment po cesti gre* (Klobčar 2007: 37).

³ »Radovoljec« v pomenu »prostovoljec«.

zdaj pa moram pobeč bogat
boben kralja španskiga.

5. Nisem tel doma ležati
v svoji beli postelji,
zdaj mi je na straži stati
na pokrajni ogerski.

6. Nisem hotel kruha jesti
iz pšenice rumene,
zdaj ga morem pobeč jesti
iz te turške sorčice.

7. Lešem, lešem, oča, mati,⁴
de vas bom lepo objel,
k vam ne morem se podati,
tukej bom slovo uzel.

8. Tukaj mi soldaški šolni
k nogam permerzujejo,
tri dekliči, žalost polne,
me doma zabljujejo.⁵

9. Oh, le ta opisan boben
bode moj ta velki zvon,
bodo mi zvonili obenj,
kadar jez umiral bom.

10. Mene⁶ sveče posvetile
bodo svitle sablice,
puše risance kadile
bodo mi kadilnice.

---

⁴ Verjetno v pomenu »le sem, le sem«.

⁵ »Zabljujejo« verjetno v pomenu »pozabiti«, starinsko »zabiti«.

⁶ Prvotni pomen je tu najbrž zabrisan: verjetno beseda »mene« nadomešča »mesto«, v pomenu »namesto«.

11. Le ti černi uranovi
bodejo pogrebci mi,
me raznesli na kosove
na pokrajni ogrski.
12. Vsaj tovaršov Bog se smili,
varuj vedno vas zvesto,
de za me bote molili,
ko v černo grem zemljo (SNP IV: 7–8, št. 6744).

V pesmi, ki je pozneje z okrepljenimi motivi poslednjega slovesa in s simboliko vojaškega bobna pustila svojo sled v pesmi *Oj ta vojaški boben*, gre za zapis osebne usode in izraz osebnega doživljanja vojaške službe, za eno od zgodb, kot so jih pisala včasih zelo zvižajčna novačenja vojakov. Kot dokument iz časa najemništva pa je ta pesem zanimiva še v enem pogledu: v eni od ohranjenih variant namreč omenja »boben kralja španskega« (prim. Navratil 1858: 110), to pa ohranja spomin na čas tridesetletne vojne (1618–1648). V Španiji je namreč od Karla V. (od začetka 16. stoletja do leta 1701) vladala ena od stranskih vej Habsburžanov (Grafenauer in Rozman 1989: 413–414), zato so ti v času tridesetletne vojne kot odločni katoličani vojaško priskočili na pomoč avstrijski liniji Habsburžanov, ki se je v Nemčiji borila s protestanti.⁷ Podrobnosti, ki so se navezovala na čas najemanja vojakov, vključno z »bobnom kralja španskega«, so postopno zbledele, pesem pa je dobivala tudi druge kitice, ki so z različnimi simboli označevale dokončno zavezanost vojaka njegovi službi.

Kljub ohranjanju pesemskih pripovedi in izpovedi iz časa najemniških vojsk je v ljudskih pesmih precej večjo živost, občuteno tudi med prvo svetovno vojno, ohranil spomin na čas splošne vojaške obveznosti, torej obdobje po letu 1769, ko je bilo uvedeno prisilno novačenje, oziroma po letu 1771, ko je cesarica Marija Terezija za vse polke določila naborne okraje (Švajncer 1992: 66). To novačenje je namreč zaznamovala dosmrtna vojaška služba. Dosmrtno službo so pozneje skrajševali: po letu 1802 je trajala najmanj deset in največ štirinajst let, med letoma 1811 in 1845 enotno štirinajst let, nato je bila skrajšana na osem in leta 1866 na tri leta. V ta čas sodi izjemno veliko število pesmi, zato je obveljalo mnenje, da je šele splošna vojaška obveznost pri nas rodila pravo vojaško pesem (Čremošnik 1939: 352). Veliko pesmi, ki so nastale v tem času, izrecno ali posredno omenja uvedbo *novih patentov* (SNP II: 249–251, SNP IV: 26–53, 91, 153). Nekatere od teh pesmi so bile žive ne le med prvo svetovno vojno, temveč še sredi 20. stoletja.

⁷ Informacija raziskovalca vojaške zgodovine, mag. Renata Podbersiča.

Te pesmi pogosto omenjajo tesnobo zaradi vpoklica k vojakom, ločenosti od dekleta in slovesa od doma in domačih. Na podlagi pesmi iz časa najemniških vojsk in pesmi iz obdobja dosmrtno vojaške službe in njenih postopnih skrajševanj so nastale ocene o izjemni otožnosti slovenskih ljudskih vojaških pesmi, ki naj bi označevala bojazljivost slovenskih vojakov. Na podlagi teksta, torej besedil ljudskih pesmi, so raziskovalci ocenjevali kontekst, torej okolje, v katerem so pesmi nastajale in živele, s tem pa tudi odnos do vojaške službe.

PRVA SVETOVNA VOJNA IN PRESOJE SLOVENSkih VOJAKOV

Med prvo svetovno vojno, ki nudi veliko možnosti za premislek o utemeljenosti predstav o bojazljivosti slovenskih vojakov, je dokumentiran tudi odnos do same vojaške službe. Ob začetku vojne je bilo čutiti veliko privrženost in celo navdušenje nad novimi izzivi, ki so mu botrovali nepoznavanje razmer sodobnega vojskovanja, pustolovski duh in občutek pomembnosti in ponosa (Sluga 2007: 27–28). Temu so sledile vesti o izmikanju vojni, o samopoškodovancih, dezertterjih in pribežnikih, navzoča pa so bila tudi prepričanja o plašnosti slovenskih vojakov (Sluga 2007: 53–54, 67); tržaški 97. pešpolk so celo posmehljivo imenovali Demogela, kar ga je povezovalo z dezertterstvom (Sluga 2007: 88). Kljub temu velja, da »množičnejšega pojava dezertterstva vse do zadnjega leta vojne ni bilo« (Sluga 2007: 117). Ob ocenah o plašnosti teh vojakov se je premalo upoštevalo, da je bilo prav pri Primorcih zavedanje o bratstvu s slovanskimi narodi, s katerimi so se kot nasprotniki srečevali na vzhodni fronti, izjemno pomembno (prim. Sluga 2007: 22–23): zaradi raznarodovalnega pritiska, ki so ga bili Primorci deležni, jim je povezanost s temi narodi, posebno z velikim ruskim narodom, zelo veliko pomenila, zato se niso hoteli boriti proti njej.

Prepričanje o bojazljivosti slovenskih vojakov je vredno premisleka tudi zato, ker je tem vojakom ugled zelo veliko pomenil. Na bojišču so se večinoma *»izkazali kot zanesljivi, njihova odločnost pa je nihala glede na uspehe oziroma neuspehe avstro-ogrsko vojske ter trenutnega vojaškega nasprotnika, predvsem pa je bila odvisna od trajanja vojne«*. Totalnost prve svetovne vojne je bila torej vzrok, da *»se je leta 1918 naposled začela krhati tudi zanesljivost slovenskih vojakov in enot, glavni vzrok nelojalnosti in nepokorščine pa je bilo nezadovoljstvo zaradi obupnih socialnih razmer in splošne naveščenosti nad vojno«* (Sluga 2007: 67). Takšen odnos pa ni bil značilen samo za narodnostno mešano avstro-ogrsko armado, *»temveč tudi za nemško v zadnjem letu vojne ter precejšen del antantnih vojska«* (Sluga 2007: 118).

V prvi svetovni vojni so torej izpričani tako pokončnost slovenskih vojakov kot upiranja in izmikanja, povezana z občutjem povezanosti s slovanskimi nasprotniki ali s splošnim nezadovoljstvom ob dolgo trajajoči nesmiselni vojni. Pričevanja, ki govorijo o skrbi za častni vojaški ugled, se povezujejo s spominom na nabore. Naborniške šege so namreč izredno poudarjale zvezo med vojaško službo in častjo. Temu je služil tudi okras rekrutov, čeprav so sami šopki hkrati izražali tudi povezanost z dekleti. Čast vojaške službe pa je navzven najbolj poudarjala šega, da so sprejetim, »potrjenim« rekrutom zavrtnjeni novinci morali oddati ves naglavni okras. Zaradi zasmehovanja nepotrjenih vojakov je ob naborih prihajalo do pretefov, ki so se velikokrat končali tudi s smrtjo. Moč teh šeg dokazuje tudi njihova trajnost: potrjeni porabski naborniki, *regrutke*, so na primer po naboru nosili trakove z madžarskimi trobojnicami vse do vpoklica k vojakom, v Andovcih pa so nepotrjeni nosili celo črne trakove (Kozar-Mukič 1984: 70).

Prav naborniške šege opozarjajo na dvojno vlogo in hkrati ambivalentni odnos do vojaške službe, ki je prišel do izraza tudi v prvi svetovni vojni: biti potrjen k vojakom je namreč pomenilo čast, hkrati pa tudi slovo od doma, od družine in navadno tudi od dekleta. Tudi vpoklic v vojno je pomenil častno službo cesarju, saj slovenska nacionalna zavest in domoljubje nista mogla biti v nasprotju z lojalnostjo do monarhije (Sluga 2007: 51), hkrati pa tudi bojazen pred samo vojno.

Dvojni odnos do vojaške službe je bil pri presojah slovenskih ljudskih vojaških pesmi premalo upoštevan. Vojaška služba je namreč za posameznika pomenila tesnobo in čast, slovo in ločitev na eni in pa potrditev skupnosti na drugi strani. Nabor in odhod k vojakom sta poudarjala oboje. Petje je ob tem fantom pomagalo premagovati žalost in negotovost, hkrati pa jim je pomenilo samopotrditev. Pesem je bila torej tudi izraz kolektivne zavesti, to zavest pa je tudi krepila. Takšno občutje je vidno v pesmi *Fantje se zbirajo*, ki je na poseben način zaznamovala tudi prvo svetovno vojno. Bila je namreč ena od tistih pesmi, ki jih je med slovenskimi vojaki v Judenburgu 20. marca 1916 posnel snemalec Leopold Hajek (Schuller 2000: 76–77).

1. Fantje se zbirajo,
na Laško marširajo,
ja pol pa le naprej, naprej marširajo
proti mestu ljubljanskemu.
2. V Ljubljano pridejo,
menažo tam fasejo,⁸

⁸ »Fasejo« verj. v pomenu »dobiti« (iz nem. *fassen* – 'prijeti, zagrabiti').

ja pol pa kar naprej, naprej marširajo
proti mestu goriškemu.

3. Do Soče pridejo,
Lahe našenejo,
nato pa le naprej, naprej, naprej, kar naprej,
dokler je še Laha kej,
ja zato pa le naprej, naprej, naprej, naprej,
dokler je še Laha kej.⁹

Pesem *Fantje se zbirajo* je bila torej namenjena spodbujanju vojakov, in sicer z izrazito poudarjenim negativnim stališčem do nasprotnika. Predstavlja tisto vrsto vojaških pesmi, ki so bile med Slovenci zaradi stereotipne predstave o slovenskem vojaškem pesemskem izročilu v precejšnji meri prezrte: dokazuje namreč, da smo tudi Slovenci poznali pesmi, namenjene opogumljanju vojakov in njihovi identifikaciji. Identifikacija se je najučinkoviteje vzpostavila ob pogledu na Drugega, torej na sovražnika. Takšne pesmi so izpričane tudi za starejše obdobje, in sicer za čas Ilirskih provinc,¹⁰ vprašanje pa je, ali je pesemska podoba, ki se je ohranjala tudi po koncu vojne, res odsevala stanje med vojno ali pa so bile v času miru te pesmi deležne posebne selekcije.

VOJAŠKE PESMI KOT ODSEV SPLOŠNIH PEVSKIH NAVAD

Nekatere pesmi, kot je na primer razvidno iz pesmi *Fantje se zbirajo*, so bile tesno povezane z zgodovinskimi dogodki ali pa so bile v novih razmerah znova aktualizirane. Ob tem so vojaki peli tudi najrazličnejše druge pesmi, ki so jih spominjale na dom ali jim krajšale čas. To so bile včasih tudi pesmi o vojaški službi, tesnobne ali radožive, včasih pa tudi t. i. kvantarske. Tudi sama vojaška služba je poznala bolj radoživo plat, torej vesele trenutke, sledi o tem pa je v ljudski pesmi izjemno malo. Ta povezanost pa vendarle zahteva tudi vpogled v živost pesmi v vsakdanjosti, torej v zakulisje vojn in vojskovanja, ki je prav tako oblikovalo osebni odnos do vojn in vojskovanja.

Podobe pesmi, povezanih z vojnami in vojskovanjem, namreč ni oblikovala le njihova vloga v vojnah ali v pripravah nanje, temveč tudi njihova povezanost z vsakdanjostjo. Vojaške pesmi, povezane z lastnim izkustvom preprostih ljudi, so se oblikovale v

⁹ Na drugi zgoščenki *Soldatenlieder* je pesem objavljena pod št. 29.

¹⁰ Takšna je na primer *Nova Brambovska Pesem na sveste Gorenze* iz leta 1809, ki se je ohranila kot letak; letak hrani Koroška osrednja knjižnica Franca Sušnika Ravne (prim. Kotnik 1911).

stalni razpetosti med dvema poloma, med dogajanjem, povezanim s služenjem vojaškega roka, z vojnami, s pripravami nanje in z njihovimi neposrednimi posledicami, in med intimnim doživljanjem zakulisja teh vojn, z odnosom, ki ga je zaznamovalo življenje daleč od bojišč. Ob teh pesmih so bile izredno priljubljene pesmi z ljubezensko tematiko, ki so izražale slovo ob odhodu k vojakom.

Vojaške pesmi v zaledju, v vsakdanjem življenju, niso živele le ob odhodih novincev ali vojakov na fronto, temveč so vsakdanjik ob posebnih priložnostih napolnjevale tudi po vrnitvi z bojišč. Sprva so živele tam, kjer so se združevali moški – fantje ali možje. To se je dogajalo predvsem v dveh okoljih, v gostilniškem krogu in pri vasovanju. Glede na različni okolji in glede na vzdušje, ki ju je spremljalo, so se te pesmi med seboj zelo razločevale. Veselo pivsko vzdušje je izpostavljalo junačenje in ponos, velikokrat kot spomin na uspehe in na družabno življenje v času služenja vojaškega roka ali v vojni; temu so ustrezale pesmi, ki so ohranjale junaški, včasih tudi usoden spomin na vojne. V tem okolju so te pesmi tudi najdlje ohranjale svojo podobo.

Vojaške pesmi z ljubezensko vsebino so v nasprotju s tem peli pri vasovanju, tja pa so sodile pesmi, ki so fantom pomagale odpreti okna deklet. Pesmi, povezane s slovesom od dekleta in od domačih, z odhajani, ki so bila velikokrat edina odhajanja teh fantov in niso zagotavljala vrnitve, so imele namreč zelo močno sporočilnost. Ta se je ohranila tudi potem, ko so bile okoliščine za nastanek teh pesmi že pozabljene in je ostalo v njih le še sporočilo slovesa od ljubljene osebe. Te pesmi je že Štrekelj večinoma uvrščal med ljubezenske.¹¹ Danes jih večinoma razumemo kot vojaške (Kumer 1992), pri nekaterih pa se je sled okoliščin nastanka, torej vojaške službe, že izgubila.

Fantovsko petje ob vasovanju je pesmi, povezane s slovesom ob odhodih na služenje vojaškega roka ali na vojsko, ohranjalo aktualne in žive, zato so med pesmimi, povezanimi z vojnami in vojskovanjem, te danes najštevilčnejše in najbolj razpoznavne. To dokazujejo starejši pisni in zvočni zapisi, ob tem pa tudi posnetki, zbrani predvsem v zadnjih desetletjih 20. stoletja. Te pesmi so večinoma melanholične. Izjemno veliko število pesmi, povezanih s slovesom, torej iz teh razlogov prav gotovo povečuje in utrjuje vtis o otožni naravnosti slovenskih ljudskih vojaških pesmi. Slovenski vojaki so bili torej vpoklicani v prvo svetovno vojno s pesemskim izročilom preteklih vojn, zmag in porazov,¹² z izročilom odhajanj k vojakom in z izročilom življenja teh pesmi v času

¹¹ V zbirki *Slovenske narodne pesmi* so uvrščene med št. 1435 in št. 1701 (*SNP* II: 201–315).

¹² Med ljudmi so bile pred prvo svetovno vojno zelo odmevne bitke iz 19. stoletja, pri čemer so spomin na čas Napoleonovih vojsk v precejšnji meri prekrile bitka pri Custozzi leta 1848, druga avstrijsko-italijanska vojna leta 1859 (Kumer 1992: 18) in avstrijsko-pruska vojna leta 1866.

miru. Vsa ta spoznanja pa nam pomagajo razumeti tudi samo petje slovenskih vojakov, kot se je v vsej dokumentarnosti ohranilo na voščenihi ploščah.

SPoznanja ob snemanjih slovenskih vojakov med prvo svetovno vojno in vprašanja otožnosti slovenskih ljudskih vojaških pesmi

V prvi svetovni vojni je Phonogramm-Archiv dunajske Akademije znanosti na pobudo cesarsko-kraljevega vojnega ministrstva organiziral snemanje vojaških pesmi med vojaki v vojašnicah, v zaledju front, snemalec pa je bil dr. Leo Hajek, tedanji asistent in poznejši direktor. Hajek, sicer po izobrazbi fizik (Lechleitner F. 2000: 24), je pri opazovanju petja vojakov različnih narodov prepoznal temeljne razločke pri njihovem petju: »Medtem ko naši (avstrijski, op. M. K.) vojaki pojejo večinoma med marširanjem, nekatera ljudstva, kot na primer Južni Slovani, raje pojejo po opravljenem delu, med počitkom, kar na splošno, lahko bi rekli, bolj pride do izraza v epskem ritmu, zato tam velikokrat naletimo na otožne pesmi, pogosto baladnega značaja (prev. M. K.)« (Hajek 1916; nav. po Murko 1929: 45).

Navada, da so Slovenci peli po opravljenem delu, se je torej prenesla tudi na samo fronto in v njeno zaledje. Voščene plošče s posnetki petja slovenskih vojakov v Radgoni in Judenburgu (Lechleitner F. 2000: 20–24) torej za Slovence niso pomembne le zaradi svoje starosti in zgodovinske pričevalnosti: tudi sama ugotovitev Lea Hajeka, ki doslej – razen Murkove omembe – ni bila nikjer upoštevana,¹³ je izredno pomembna. Podoba slovenskih ljudskih pesmi, povezanih z vojaščino in vojskovanjem, torej takšna, kakršna je bila, ni bila zaradi pomanjkanja junaštva, čeprav so v skrajno zaostrenih razmerah prve svetovne vojne izpričana tudi izmikanja vojaški službi (prim. Sluga 2007): na podobo slovenskih ljudskih vojaških pesmi je najbolj vplivalo ohranjanje pevskih navad domačega okolja. Dejstvo, da so slovenski vojaki najraje zapeli takrat, ko se je umiril vsakodnevni utrip vojaškega življenja, pa pojasnjuje tudi vsebino teh pesmi: v takšnem vzdušju, ko so se vojaki s pesmijo v domišljiji vrnili v domače vasi, je bila namreč tudi misel na dom jasnejša in hrepenenje izrazitejše. V teh primerih so lahko zapeli večglasno, tako kot so bili vajeni doma (prim. Vodušek 2003). Izbiranje pesmi, ki so omogočale večglasje, je torej ustvarjalo tudi vsebinski izbor.

Pregled pesmi, ki jih je med slovenskimi vojaki posnel Leo Hajek, večinoma res kaže otožno podobo, vendar pa je ta podoba ob spoznanjih prepletenosti vojaške službe

¹³ Upošteva jo šele spremeno besedilo k zgoščenki *Regiment po cesti gre* (Klobčar 2007).

in zaledja razumljiva. Hajek je med slovenskimi vojaki posnel pesmi *Moj fantič je na Trolsko vandral*, *Ko psi zalajajo*, *Kaj si je zmislil naš cesar*, *naš kralj*, *Nekoč v starih časih*, *Regiment po cesti gre*, *Moj fantič je za frajtarja*, *Oj ta vojaški boben*, *Gozdič je že zelen*, *Dobro jutro*, *ljubca moja* in pesem *Fantje se zbirajo* (Schüller 2000: 74–77). Po eni strani gre torej za otožne pesmi, med katerimi so bile nekatere tudi vasovalske, med njimi pa je najti tudi pesmi, namenjene spodbujanju vojakov. Prav poseben razmislek pa ponuja dejstvo, da je bil Judenburg, kjer je bil sedež dopolnilnega bataljona 17. pešpolka z vojaki s Kranjske, dve leti po snemanju Phonogrammarchiva, torej leta 1918, prizorišče največjega upora slovenskih vojakov v avstro-ogrski vojski (Guštin 1990: 315).

Ob soočenju s tem uporom, ki izrazito problematizira poznejšo predstavo o bojazljivosti slovenskih vojakov, slovenske ljudske vojaške pesmi na poseben način odpirajo vprašanja povezanosti in odpora, bližine in sovraštva, hkrati pa tudi prevrednotenje pogleda Drugega. Ta vprašanja, ki razkrivajo tako odnose med ljudmi kot razmerja med narodi, pa na poseben način osvetli tudi vpogled v pesmi, ki so presegale meje. Ob pesmih, ki smo jih Slovenci prevzemali od drugih narodov, predvsem od Nemcev (Glonar 1923: 61–63), je v tem pogledu posebno zgovorna tudi pesem *Regiment po cesti gre*.

PESEM KOT PROBLEMATIZACIJA RAZMERIJ MED NARODI

Pesem *Regiment po cesti gre* je ena redkih slovenskih ljudskih pesmi, ki se po svojih značilnostih povsem odmika od stereotipa o otožni naravnosti naše vojaške pesemske dediščine, hkrati pa razkriva posebna razmerja med ljudmi v času miru in vojne. Kot rečeno, je bila tudi ta pesem med izbranimi zvočnimi zapisi, posnetimi v Judenburgu (Schüller 2000: 75). Prav zaradi tega, ker gre za marš, je do nedavnega prevladovalo mnenje, da ta pesem po izvoru ni slovenska. Stereotip o otožni naravnosti slovenskih ljudskih vojaških pesmi je bil namreč tako izrazit, da je pri spodbudnih in veselih pesmih, kot so marši, odklanjal vsako možnost lastne slovenske ustvarjalnosti.

Pri iskanju domnevnega tujega izvora te pesmi pa je prišlo do zanimivega spoznanja, ki ga je omogočila opomba ob objavi pesmi *Regiment* v nemški zbirki *Morgen marschieren wir* (Baumann 1939: 24): pesem so namreč Nemci prevzeli od Slovencev (prim. Klobčar 2007: 40). Prenos pesmi je torej potekal ravno drugače, kot je doslej domnevala slovenska folkloristika, prevzem pesmi pa ni le izraz nevtralnega prehajanja izročila: dokazuje namreč, da lahko pesem pomeni prepletanja med narodi, hkrati pa tudi, da ljudi med seboj v občutenju najbolj osebnega resnično loči šele vojna.

Predvojna zgodba o pesmi *Regiment po cesti gre* je namreč simbolno pomenila posebno zблиžanje dveh narodov: leta 1910 sta bila v nemškem časopisu *Kunstwart* objavljena melo-

dija in prevod prve kitice te slovenske ljudske pesmi. Slovenci so se na to objavo takoj odzvali: v nepodpisanem prispevku v slovenskem časniku *Ljubljanski zvon* je namreč prej kot v enem mesecu izšel prispevek z naslovom »Regiment po cesti gre ...« med Nemci. Prispevek je imel vlogo pozitivnega obvestila z zanimivo interpretacijo pesmi:

»Našo prvo imam za prvorazredni biser. V nekaj vrsticah – kakšna živa podoba! Cvetoče sveže kmečko dekle, ki stoji na vzpetini, gleda regiment, ki koraka mimo po cesti, spozna ljubega in od veselja zavriska nad njegovim lepim zelenim pušeljcem, ki ga nosi za klobukom – kako je to videti neposredno? Melodija oživi in da podobi luč in barvo. Ritem marša določa temeljno razpoloženje, pavze v besedilu so organsko izpolnjene z vriskajočimi kadencami in samo ponavljanje »zelenega, zelenega pušelja« to predstavo posebno poudari. Zdi se, kot da živo zeleni pušelj resnično vidimo pred sabo. Po mojem mnenju je skromna pesmica prava mojstrovina ljudske umetnosti« (»Regiment po cesti gre« ... med Nemci 1910: 254).¹⁴

Slovenci so torej leta 1910 z odobravanjem sprejeli objavo prevoda pesmi, ki je bila tedaj pri nas zelo priljubljena.¹⁵ Pesem *Regiment po cesti gre* je bila prevedena in objavljena kot zanimiva pesem, s katero so se Nemci prav tako lahko poistovetili kot Slovenci. Podoba dekleta, ki opazuje regiment in svojega fanta, kot jo je na podlagi pesmi za nemške bralce orisal Batka, lahko povsem primerjamo s poznejšo upodobitvijo pesmi *Regiment* pri Slovencih: med prvo svetovno vojno je namreč slovenski slikar Anton Koželj, po rodu iz Kamnika, za razglednico v ciklu *Vojska v slikah* podoben prizor postavil v idilično vasico Tunjice pri Kamniku.

Prav splošno človeško občutje z univerzalno govorico pesmi, ujeto v preprosto melodijo z opogumljajočim ritmom koračnice, je očitno povzročilo, da je pesem *Regiment* zelo hitro prišla v glasilo nepolitične nemške mladinske organizacije Wandervogel.¹⁶ Zaradi priljubljenosti je bila že leta 1913 uvrščena v *Wandervogeltagebuch* (Glonar 1917: 391), takoj ob začetku prve svetovne vojne pa tudi v zbirko vojaških pesmi *Musketier*

¹⁴ »Unser erstes halte ich für eine Perle höchsten Ranges. In wenigen Zeilen – welch ein lebendiges Bild! Das blühende, frische Bauernmädchen, das auf der Anhöhe steht, das Regiment auf der Straße vorbeimarschieren sieht, ihren Liebsten erkennt und vor Freude jubelt über den schönen grünen Strauß, den er am Hüte trägt – wie ist das unmittelbar geschaut? Die Melodie belebt und gibt der zeichnung Licht und Farbe. Der Marschrhythmus fixiert die Grundstimmung, die Pausen des Textes werden organisch durch jauchzende Kadencen ausgefüllt und selbst die Wiederholung des »grünen, grünen Straußes« dient nur dazu, die Vorstellung besonders hervorzuheben. Man glaubt den Buschen nun wirklich maiengrün vor sich zu sehen. Ich halte das knappe Liedchen für ein wahres Meisterstück der Volkskunst.«

¹⁵ SNP II: 256, 257, GNI ZRC SAZU, Arhiv OSNP, št. 203, 1638, 2323, 3093, 4343, 5140, 5141, 5228.

¹⁶ Wandervogel je bila v začetku 20. stoletja najodmevnejša nemška mladinska organizacija, podobna skavtom, vendar je bolj poudarjala šport. Wandervogel se je od skavtov razločeval tudi v tem, da je poudarjal nemški izvor: orientiran je bil nacionalno, ne internacionalno (<http://histclo.com/youth/youth/org/nat/ger/wander.htm>, 25. 9. 2011).

Prehajanje pesmi, kot je pesem *Regiment po cesti gre*, odpira vprašanje osebnega in narodnega v presojah pesemskega izročila. Vojna razglednica Antona Koželja iz cikla *Vojska v slikah* (Kartografska in slikovna zbirka NUK v Ljubljani).

Regiment po cesti gre, juhu,
pa moj fantič zraven je, juhu!
Pa moj fantič se 'zmed vseh pozna,
ker on zelen, zelen pušeljč 'ma.

seins lust'ge Brüder. Alte liebe Soldatenlieder (Jöde 1914: 10). Pesem je torej prišla v nabor starih priljubljenih nemških vojaških pesmi.

Hkrati se je v zaostrenih razmerah prve svetovne vojne pesem *Regiment po cesti gre* pojavila tudi v slovenskih vojaških pesmaricah (Marolt 1915: 7; Kosi 1915: 15). Vojna je namreč pesmi dodala povsem nov pomen: izostrila je njeno narodnoidentifikacijsko vlogo in še bolj poudarila njeno opogumljajočo moč. Tudi slovenska upodobitev pesmi v ciklu *Vojska v slikah* je imela ta pomen: bodriti slovenske vojake s pesmijo, s katero naj bi se poistovetili kot Slovenci. Kot rečeno, je bila ta pesem posneta tudi leta 1916 med slovenskimi vojaki v Judenburgu:

Regiment po cesti gre, juhu,
pa moj fantič zraven je, juhu,
pa moj fantič se zmed vseh spozna,
ker on zelen zelen pušeljč ma, juhu.

*Dala mu je rdečega, juhu,
s svojga srca ljubečega, juhu.
Pa le naj ga ima, pa le naj ga ima,
saj mu ga je dala ljubica* (Schüller 2000: 75).

Zaradi izostrenega narodnoidentifikacijskega pomena je bil odmev na vnovično pojavljanje te pesmi v nemškem prostoru med prvo svetovno vojno pri Slovencih drugačen kot pred njo. V časniku *Ljubljanski zvon* je bil tako leta 1917 spet objavljen prispevek s skoraj enakim naslovom kot pred sedmimi leti. Pisca, ki je poznal objavo iz leta 1910 – torej prevod prve kitice slovenske pesmi *Regiment po cesti gre* – je zanimalo, od kod so prišle preostale tri kitice. Te se namreč od slovenskih variant povsem razlikujejo.¹⁷ Po poizvedovanju pri založniku je prišel do objave v knjižici *Wandervogeltagebuch* iz leta 1913 (Glonar 1917: 319).

Medtem ko je bil prvi pojav pesmi *Regiment po cesti gre* pri Nemcih med Slovenci sprejet z odobravanjem, je njeno vnovično pojavljanje med prvo svetovno vojno sprožilo izrazit odpor: »Danes je naš Regiment že – *nemška narodna pesem*. To nam dokazuje >Wandervogel<,¹⁸ ki je razširjen po vsej Nemčiji.« Pisec Joža Glonar ob tem navaja razširjenost *Wandervogla* v Avstriji in vlogo graškega folklorista Viktorja Geramba pri objavi te pesmi v *Heimatgrüsse*¹⁹ leta 1915 in ob tem dodaja: »Tudi na večerih, ki jih privreja graški Heimatschutz, da bi ž njimi dvignil zanimanje za nemško narodno pesem, se je naš >Regiment< že pel.« Pisec je bil o tem dobro obveščen, saj je navedel tudi konkreten datum, 18. april leta 1917 (Glonar 1917: 391). Živost te pesmi med avstrijskimi vojaki potrjujejo tudi zapisi, ki jih je med prvo svetovno vojno zabeležil Karl Magnus Klier,²⁰ ti zapisi pa Slovencem niso bili znani.

Če je bilo leta 1910, ob prvem pojavu pesmi *Regiment* v nemškem prostoru, med Slovenci čutiti ponos, da je slovenska pesem našla odmev med Nemci, torej da se je pojavila v nemškem prevodu, se je v nacionalno zaostrenih razmerah prve svetovne vojne ta odnos povsem spremenil: pojavljanje te pesmi med Nemci in Avstriji je bilo razumljeno kot nelegitimno prilasčanje oziroma kot kraja intelektualne lastnine. Slovenci so ta pojav pesmi v nemškem prostoru v vojnih razmerah razumeli kot odvzem nacionalnega simbola.

¹⁷ Ohranjene slovenske variante pesmi imajo različna nadaljevanja, zato je nemogoče reči, katera varianta je rabila kot predloga za nemško različico.

¹⁸ V prevodu Ptica selivka.

¹⁹ *Heimatgrüsse. Kriegsflugblätter des Vereines für Heimatschutz in Steiermark*, Graz 1915, št. 7.

²⁰ Podatki so iz arhiva Österreichisches Volksliedwerk na Dunaju; za posredovanje se zahvaljujem mag. Michaeli Brodl.

Takšno razumevanje je pomagala graditi tudi sama folkloristika, ki je z veliko prizadevnostjo zbirala slovenske pesmi in odklanjala in izločala pesmi nemškega izvora. Vojna je pogled, ki so ga v prizadevanjih kulturnega nacionalizma oblikovala folkloristična prizadevanja, močno izostrila: postavljala je jasno mejo med domačim in tujim, med slovenskim in nemškim, med tem, kdo ima pravico do določene pesmi in kdo ne. Recepcija pesmi, ki jo je kot merilo za vrednotenje ljudskega zagovarjal John Maier (Kumer 2002: 9), je bila pri tem povsem nepomembna.

POMEN PRVE SVETOVNE VOJNE ZA OPAZOVANJE PESEMSKEGA IZROČILA IN OSEBNEGA ODNOSA DO VOJNE

Zapisovalska in raziskovalna pozornost, namenjena slovenski ljudski pesemski ustvarjalnosti, je bila v preteklosti podrejena narodnoreprezentativnim ciljem, problematizacija uveljavljenih predstav o slovenskih ljudskih vojaških pesmi pa dokazuje, da za vojaške pesmi to velja v toliko večji meri. Presoje teh pesmi pa so dobile še dodatne pomeni: na podlagi ocen pesmi slovenskih vojakov se je namreč ocenjeval tudi slovenski narodni značaj. Pri vrednotenju teh pesmi pa se je spregledoval njihov družbeni kontekst, ki je njihovo podobo nedvomno močno oblikoval.

Z narodnoreprezentativnimi cilji pa niso bile ovrednotene le pesmi, temveč tudi njihovo prehajanje med narodi. Na ta način so bile spregledane številne podobe, ki so oblikovale življenje v vojašnicah, priprave na vojne, življenje na fronti in recepcijo vojaških pesmi po vrnitvi z bojišč ali s služenja vojaškega roka. Z oddaljevanjem od narodnomanifestativnega pogleda pa je mogoče prisluhniti tudi tistim podobam vojne in pesmi v njej, ki se približujejo osebnim doživljanjem posameznikov. Tu pa se pojavljajo nova vprašanja in potrebe po novih osvetlitvah, ki ne bodo poznale jezikovnih in nacionalnih meja.

Razumevanje pogleda posameznikov hkrati problematizira presojo strahu in junaštva, s katero se je merila pokončnost slovenskih vojakov. Usmerja jo na raven osebnih odločanj in ravnanj, ki so v grozotah prve svetovne vojne poznala zvestobo in upor, junaštvo in umik, vključno s petjem v strelskih jarkih prve svetovne vojne. Takšen pogled nakazuje, zakaj so po vrnitvi s fronte nekdanji vojaki najraje peli samo določene pesmi, ki so jih povezovale s časom vojne. Tiste, ki so jih spominjale na to, kako so jih pred odhodom na fronto ločili od najdražjih in jih prepustili trpljenju, ki si ga pred tem ni nihče mogel predstavljati.

VIRI IN LITERATURA:

Ahacel, Matija

1852 (1838) *Koroshke in Štajarske pesmi*. Celovec: Janez Leon.

Andrejka, Rudolf

1916 *Slovenische Kriegs- und Soldatenlieder*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.

Baumann, Hans

1939 *Morgen marschieren wir: Liederbuch der deutschen Soldaten*. Potsdam: Ludwig Wogenreiter.

Čremošnik, Gregor

1939 Naša vojaška narodna pesem. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20: 345–354.

Elschek, Oskár

2000 The collection of soldier songs in the Austro-Hungarian army from the time of World War I. V: Schüller, Dietrich (ur.), *Gesamtausgabe der historischen Bestände 1899–1950, Serie 4: Soldatenlieder der k. u. k. Armee*. PHA CD 11: 38–49.

Glonar, Joža

1917 »>Regiment po cesti gre ...< – med Nemci«. *Ljubljanski zvon* 37(6): 390–392.

1923 Predgovor. V: *Slovenske narodne pesmi* IV. Ljubljana: Slovenska matica, *3*66.

Grafenauer, Bogo

1989 Franc Rozman, Habsburžani. *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga: 412–416.

Guštin, Damijan

1990 Judenburg. *Enciklopedija Slovenije* 4. Ljubljana: Mladinska knjiga: 315.

Hajek, Leo

1916 Bericht über die Ergebnisse der auf die Anregung des k. und k. Kriegsministeriums durchgeführten Sammlung von Soldatenliedern aus dem Kriege 1914–1916. Dunaj.

Jöde, Fritz

1915 *Musketier seins lust'ge Brüder: Alte liebe Soldatenlieder*. Jena: Diederichs.

Klobčar, Marija

2007 Sporočilnost slovenskih ljudskih vojaških pesmi. V: Golež Kaučič, Marjetka, Marija Klobčar, Drago Kunej, Marjeta Pisk, Mirko Ramovš in Urša Šivic, *Regiment po cesti gre / Teh Regiment Is on the March*. Iz arhiva Glasbenonarodopisnega inštituta / From the Archives of the Institute of Ethnomusicology. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.

Kosi, Anton

1915 *Vojaške narodne pesmi*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.

Kotnik, France

1911 Pesme za deželski bran. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 8: 80–86.

Kozar-Mukič, Marija

1984 *Slovensko Porabje: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; Szombathely: Muzej Savaria.

Krek, Gregor

1858 O naši književnosti. *Novice gospodarske, obertniške in narodne* 31: 243–244.

Kumer, Zmaga

1975 *Pesem slovenske dežele*. Maribor: Založba Obzorja Maribor.

1992 *Oj ta vojaški boben: Slovenske ljudske pesmi o vojaščini in vojskovanju*. Celovec: Drava.

2002 *Slovenska ljudska pesem*. Ljubljana: Slovenska matica.

Lechleitner, Franz

2000 Technik zur Zeit der Aufnahmen der Soldatenlieder (1916). V: Schüller, Dietrich (ur.), *Gesamtausgabe der historischen Bestände 1899–1950, Serie 4: Soldatenlieder der k. u. k. Armee*. PHA CD 11: 22–24.

Lechleitner, Gerda

2000 Zu den Soldatenliedern. V: Schüller, Dietrich (ur.), *Gesamtausgabe der historischen Bestände 1899–1950, Serie 4: Soldatenlieder der k. u. k. Armee*. PHA CD 11: 20–22.

Marolt, Fran

1915 *Slovenske vojaške narodne pesmi*. Ljubljana: samozaložba.

Murko, Matija

1929 Velika zbirka slovenskih narodnih pesmi z melodijami. *Etnolog* 3: 5–54.

Navratil, Ivan

1858 Perve tri zgodbe, ki jih pametim. *Glasnik slovenski* 2: 93–97, 109–113.

»Regiment po cesti gre ... med Nemci«

1910 *Ljubljanski zvon* 30(4): 254.

Schüller, Dietrich (ur.)

2000 *Gesamtausgabe der historischen Bestände 1899–1950, Serie 4: Soldatenlieder der k. u. k.*

Armee [The Complete Historical Collections 1899–1950, Series 4: Soldiers Songs of the Austro-Hungarian Army]. PHA CD 11.

Simoniti, Vasko

1991 *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica.

Sluga, Miha

2007 *Lojalnost slovenskega vojaka med prvo svetovno vojno*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.

Slovenske narodne pesmi I (SNP I)

1895–1898 Štrekelj, Karel (ur.). Ljubljana: Slovenska matica.

Slovenske narodne pesmi II (SNP II)

1900–1903 Štrekelj, Karel (ur.). Ljubljana: Slovenska matica.

Slovenske narodne pesmi IV (SNP IV)

1908–1923 Štrekelj, Karel (ur.). Ljubljana: Slovenska matica.

Štrekelj, Karel

1908–1923 Razdelek I., Pesmi vojaške in take, ki se nanašajo na novejšo zgodovinske osebe in dogodke. Pripomnja. V: Karel Štrekelj (ur.), *Slovenske narodne pesmi IV*. Ljubljana: Slovenska matica: 3–4.

Švajncer, Janez

1992 *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Prešernova družba.

Vodušek, Valens

1970 Predgovor. V: *Slovenske ljudske pesmi I, Pripovedne pesmi*. Ljubljana: Slovenska matica: 7–23.

2003 (1974) O slovenskem večglasnem petju. V: *Etnomuzikološki članki in razprave*. Terseglav, Marko in Robert Vrčon (ur.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU: 274–276.

»PA SMO STALI V PROCESIJAH PRED PEKARNAMI ...«

O lakoti in pomanjkanju v Mariboru med prvo svetovno vojno

Zgodovina prehrane v Evropi je predvsem dramatična zgodovina polnjenja želodcev, je o ponavljajočih obdobjih lakot in pomanjkanja živil zapisal italijanski zgodovinar Massimo Montanari v svojem odmevnem delu *Lakota in izobilje*. Šele uvajanje novih kulturnih rastlin, izboljšanje kmetijske proizvodnje in razvoj živilske industrije ter novih tehnik konzerviranja živil so omogočili, da so se v Evropi končala daljša obdobja lakot. Dalj časa trajajoča obdobja pomanjkanja živil in s tem povezanih lakot so bila značilna samo še za prvo in drugo svetovno vojno (Montanari 1998: 210). Prva svetovna vojna je po svoji totalnosti, krutosti in dolžini presenetila ne le tedanje politike in vojaštvo, ampak predvsem civilno prebivalstvo. V življenje civilistov je prinesla številne nove, največkrat boleče izkušnje, ki so posameznike in družine zaznamovale še desetletja po njej (Luthar 2000: 57). Ameriški zgodovinar in diplomat George F. Kennan je prvo svetovno vojno opisal kot veliko prvinsko katastrofo 20. stoletja, dogodek, ki je spodbudil epoko velikih sprememb. Leta pred njo pa lahko opišemo kot prvo hladno vojno v zgodovini človeštva, za katero so bili značilni vzajemno nezaupanje, oboroževalna tekma in močna propaganda (Lummel 2011: 14).

Za Slovence je bila prva svetovna vojna prelomni dogodek, med njo in po njej so se zgodile politične spremembe, ki so omogočile, da so prvič zaživel v skupni državi južnih Slovanov, pomembno je vplivala tudi na njihovo kulturno in družbeno življenje. Vojno so doživeli predvsem na dveh ravneh: kot vojaško dogajanje na različnih bojiščih, predvsem na bližnjem – na zahodu Slovenije, v Posočju, in kot različne oblike življenja in usod civilnega prebivalstva (Svoljšak 1993: 263).

Pričujoče besedilo bo posvečeno slednjemu, to je obravnavi življenja civilnega prebivalstva v Mariboru med prvo svetovno vojno in njegovi borbi za vsakdanje preživetje. Kajti slovenski ljudje se niso borili le na frontah in v vojaških jarkih, male bitke, kot pišejo mnogi pisci v svojih spominih, so se odvijale tudi v zaledju, v vaseh in mestih. Borbe za osnovna živila in nekatere življenjske potrebščine, npr. petrolej in sveče, so potekale tudi na mariborskih ulicah (Godina Golija 1996: 34).

Mesto Maribor je obdano z bogato kmetijsko pokrajino, ki je z živili stoletja oskrbovala tukajšnje prebivalstvo, gospodarsko pomembna je bila tudi trgovina s sadjem, z vinom in s kmetijskimi pridelki. Pomanjkanje hrane je bilo zato v 20. stoletju na tem območju čutiti le med prvo in tik pred in med drugo svetovno vojno. Za mesto je bilo značilno strpno sobivanje dveh velikih nacionalnih skupnosti: nemške, ki je v mestu gospodarsko prevladovala, in številčneje, a gospodarsko in politične šibkeje, slovenske (Godina 1991: 17), ki je med prvo svetovno vojno trpela zaradi pritiskov avstrijske oblasti nad Slovenci in slabih življenjskih razmer v mestu.

Avstrijske oblasti so med prvo vojno zaostriale nadzor nad domnevno neobjavnimi državljani slovenske narodnosti, prepovedano je bilo uporabljati slovenske simbole in nositi ter razobešati slovensko zastavo. Kmalu po razobešanju lepakov o mobilizaciji, 26. julija 1914 zjutraj, so se v Mariboru že začele aretacije, ker so se avstrijske oblasti v mestu bale, da bi se mestni prebivalci slovanskega izvora uprli vojni. Zaprli so nekatere najbolj znane predstavnike slovenskega javnega življenja: Ivana Kejžarja, višjega revidenta južne železnice in organizatorja slovenskih železničarjev, dr. Vladimírja Serneca, načelnika telovadnega društva Sokol Maribor in dr. Franja Rosino, odvetnika in vplivnega narodnega buditelja (Majcen 1926: 99). Sledile so aretacije manj izpostavljenih članov slovenskega prebivalstva v mestu; vsaki ovadbi političnega in narodnega značaja je brez preiskave sledil zapor, o katerem se ni vedelo, kako dolgo bo trajal. Slovence so na ulicah, v gostilnah in kavarnah opazovali in jim sledili tajni policisti. Zaprli so celo cenjenega slovenskega zdravnika, dr. Ivana Turšiča, ker nesposobnim slovenskim mladencem ni izdajal potrdil, da so sposobni za vojsko (Majcen 1926: 99).

Kazensko so obravnavali tudi posameznike, ki so uporabljali slovensko trobojnico, javno izražali svoje simpatiziranje s Srbi ali se zavzemali za politično skupnost južnih Slovanov. Zaradi predvojnega sodelovanja pri slovenskem gledališču so imeli težave celo nekateri slovenski dijaki. Vzrok omenjenim težavam je bila zastava neformalnega Društva narodno naprednih statistov v Mariboru, ki so ga dijaki ustanovili zato, da bi tako po vsaki predstavi dobili za nagrado sodček piva in veliko skledo fižolove solate s čebulo in kruhom. Omislili so si tudi zastavo društva z grško igralno masko, z imenom društva in s slovensko trobojnico. Zastavo so nasadili na sulico – gledališki rekvizit in jo hranili pri gledališkem inspicientu Vilku Hrenu. Ko je avstrijska policija

Avstro-ogrski vojaki na zdravljenju v mariborski vojaški bolnišnici leta 1915 (Pokrajinski arhiv Maribor).

v Mariboru iskala revolucionarne prepovedovce, je nekega avgustovskega dne leta 1914 aretirala Vilka Hrena, pri katerem je odkrila zastavo družine statistov. Zaradi trobojnice na zastavi so Vilka Hrena obtožili prepovedovske konspiracije s Srbi. Obtoženi je komaj dokazal, da je upodobitev maske na zastavi prerinana iz šolske knjige in ne prikazuje srbskega kralja Petra I. Šele po več mesecih so Vilka Hrena izpustili iz zapore (Hartman 1979: 133).

O političnih pritiskih na slovenske dijake in nestrpnem vzdušju do Slovencev in drugih slovanskih narodov v Mariboru med prvo svetovno vojno mi je ugledni pravnik dr. Brolih konec 80. let 20. stoletja v intervjuju pripovedoval:

»Med prvo svetovno vojno sem bil dijak klasične gimnazije v Mariboru. Pouk je potekal v nemškem jeziku in tudi med odmori je bilo prepovedano uporabljati slovenski jezik. Če smo slovenski dijaki med seboj govorili v razredu ali na hodnikih slovensko, smo za kazen dobili okrog vratu leseno tablico, podobno volovskemu jarmu, na kateri je pisalo: Ich spreche Windisch! To smo morali nositi tisti dan za kazen in v posmeh po šoli.«¹

¹ V letu 1985 in 1986 je avtorica te razprave za svojo študijo o družabnem življenju v Mariboru med letoma

Življenje v Mariboru se ni spremenilo samo zaradi političnih pritiskov avstrijskih oblasti, ampak tudi zaradi množice rekrutirancev, vojakov med premikom, ranjencev in rekonvalescentov, ki so bili nameščeni v mestu in so popolnoma spremenili njegov vsakdanji utrip. V mnogih javnih stavbah je bilo nameščeno vojaštvo, tudi v stavbi gledališča, ki je ob izbruhu nekaterih nalezljivih boleznih med vojaštvom prenehalo delovati.

Žalostno podobo trpljenja civilnega prebivalstva med prvo svetovno vojno pa so ponazarjali tudi številni begunci v mestu:

»V letih 1915 in 1916 sem imel prvič priliko opazovati trpko usodo beguncev, ki so prihajali v Maribor poleg ranjencev z bojnih front. Kot prvi so pribežali po izbruhu vojne med Italijo in Avstrijo naši primorski rojaki iz Trsta in okolice. Vsaj v Maribor pa so prišli samo reveži, največ žensk, ki so se naselile v predmestjih, zlasti v Krčevini. Ko je pritisnila zima, je bila njihova usoda hujša. Bilo je videti, da niso vajene naše zime, in zato tudi niso imele zimskih oblek ... Nadležni niso bili ti prvi begunci nikomur, vendar sem tedaj prvič slišal sovražne psovke o »čičih«, kakor so mariborski Nemci označevali primorske begunce ... Težja je bila usoda nadaljnjih transportov beguncev iz Primorja, katere so peljali preko naše meje in jih namestili v taboriščih v Vagni pri Lipnici. Tam je bila deloma tudi prehodna postaja za nekatere naše politične internirance. Dobivali smo žalostna poročila o pomanjkanju, stradanju, nesnažnosti in prezebovanju v tistih barakah« (Reisman 1939: 62–63).

Zapišemo lahko, da je bila Avstro-Ogrska kljub napetostim in propagandi pred začetkom prve svetovne vojne na vojno slabo pripravljena. Po začetni evforiji in prepričanju, da bo monarhija v kratkem času zmagovito končala vojno, je ta kmalu prinesla tudi zmedo, slabe novice z bojišč in gospodarsko negotovost. Še avgusta leta 1914 so vojaki po poročanju časnika *Straža* iz Maribora odhajali na fronto v vlakih, okrašenih s cvetlicami, z venci in s slikami cesarja. Mariborska tiskarna Sv. Cirila je za vse vojaške vlake, ki so odhajali iz Maribora, darovala umetne girlande in cvetlice ter nad 30 slik »presvitlega cesarja« (Nepodpisano 1914: 5). Odhajajoče vojaštvo se je zbiralo na Slomškovem ali na Glavnem trgu, pospremila ga je vojaška godba in vzkliki nemških množic, naj Rusi in Srbi poginejo (Majcen 1926: 99). Toda vojaški spopadi so se širili in vse več vojakov je padlo v nasprotnikovo ujetništvo, izgubilo življenje v bojih ali

---

1919 in 1941 izvedla narativne intervjuje s številnimi Mariborčani, ki so še doživeli prvo svetovno vojno in leta po njej. Med njimi je bil tudi dr. Brolih, ugledni pravnik in dolgoletni predsednik Akademskega društva Maribor, ki je pred drugo svetovno vojno pomembno sooblikovalo javno in družabno življenje v mestu Maribor.

Mobiliziranci pred vojaško kuhinjo na Grajskem trgu leta 1914 (Pokrajinski arhiv Maribor).

ranjeno končalo na bojiščih. Odhodi na fronto so postajali mirnejši, že nekaj mesecev pozneje so potekali popolnoma tiho in skoraj neopaženo (Majcen 1926: 99).

Vojaki so stike z domačimi vzpostavljali in vzdrževali predvsem preko pošte; na bojiščih je bila ustanovljena posebna vojna pošta. Za dopisovanje so natisnili dopisnice, ki so jih vojaki dobili zastonj, zasebniki pa so jih lahko kupili na poštnih uradih za en vinar, nanje pa ni bilo treba prilepiti znamk (Kladnik 2009: 319). Vendar so bile novice z bojišč v pismih cenzurirane podobno kot časopisni članki, zato so kljub težkim razmeram na bojiščih domači le s težavo izvedeli o dejanskem položaju svojcev na frontah, v tedanjem časopisu pa so kljub porazom prevladovali članki z optimistično in narodno-spodbudno vsebino (Kladnik 2009: 321).

Poleg težkih razmer na bojiščih so se po začetku prve svetovne vojne iz meseca v mesec slabšale tudi življenjske razmere in preskrba v slovenskih mestih. Zelo pereča težava je bilo pomanjkanje osnovnih življenjskih potrebščin. Najbolj je primanjkovalo hrane, oblačil, kurjave in razsvetljave. Avstrijske oblasti so pred prvo svetovno vojno in ob njenem začetku vprašanje preskrbe z živili zanemarjale, ker so pričakovale kratek in zmagovit potek vojne, ki ne bo povzročal preveč motenj v preskrbi civilnega prebi-

valstva. Zato na začetku vojne niso kreirale lastne politike preskrbe z živili, ampak so samo sledile trenutnim razmeram in se jim kratkoročno prilagajale. Ustanovili so osrednje centrale za preskrbo, ki so krojile in usmerjale porabo v državi. Znotraj monarhije so na lokalni ravni za razdeljevanje prehrabnih artiklov skrbeli aprovizacijski odbori ali tako imenovani uradi za preskrbo prebivalstva z živili, ki so bili pristojni za določena okrajna glavarstva ter so delili živila in najnujnejše življenjske potreščine iz aprovizacijskih skladišč.

Že ob začetku prve svetovne vojne so avstrijske oblasti skušale omejiti nekatere nakupe, to pa se je nadaljevalo oziroma urejalo z uvedbo tako imenovanih kart, to je potrošniških nakaznic, ki so v določenem časovnem obdobju dovoljevale nakup le omejene količine živil. Februarja leta 1915 so bile uvedene prve karte, ki so urejale nakup moke in kruha. Z njimi so lahko za eno osebo tedensko kupili le 1.400 gramov moke in 1.960 gramov kruha. Kljub zelo zgodnji uvedbi krušnih kart pa je bila preskrba s kruhom in pekovskimi izdelki zelo motena in je bila bolj odvisna od sreče in iznajdljivosti posameznika, oziroma od tega, ali si poznal kakega peka. Samo karte oziroma živilske nakaznice niso zadostovale za preskrbljenost posameznikov z živili, še posebej z moko in s kruhom, ki sta bila temelj prehrane. Pekom so prepovedali peči drobno pekovsko pecivo, npr. žemlje, rogljičke in kajzerice, pekli so samo kruh v štrucah in hlebih, a ne iz fine pšenične moke. Že poleti leta 1915 so v Mariboru omejili uporabo pšenične moke pri peki kruha in peciva, uporabljali so lahko le 30 odstotkov pšenične moke. Kruh je bil zato slabega okusa in slabo obstojen. Mariborski časnik *Straža* je decembra 1915 objavil novo, še strožjo uredbo o peki kruha in peciva:

»Uredba uvaja splošno prepoved za obrtno izdelovanje in prodajo malega peciva vseh vrst. Pšenična in ržena moka se sploh ne smeta več uporabljati za proizvodnjo slaščic ne v slaščičarnah, ne v pekarnah, v gostilnah in točilnicah. Izdelovanje slaščic z uporabo nadomestne moke se dovoli le dva dni v tednu. Obrtno izdelovanje slaščic iz surovega masla in vzhajanege testa se splošno prepove. Naredba, ki stopi v veljavo dne 23. decembra, prepoveduje končno pekomo in slaščičarjem od tretjih oseb napravljeno testo sprejeti za peko« (Nepodpisano 1915: 5).

Uredba je torej stopila v veljavo le dan pred božičnim večerom, v času, ko so tudi v najbolj revnih gospodinjstvih skušali pripraviti nekaj dobrot za največji družinski praznik – božič in kaže na veliko pomanjkanje moke ter drugih osnovnih živil v mestu. Ker se je pomanjkanje moke še nadaljevalo, preskrba z njo pa je bila vedno bolj motena, so le dva meseca pozneje sprejeli še dodatno uredbo o peki kruha, ki je določala, da morajo peki testu za kruh primešati najmanj 20 odstotkov zdrobljenega krompirja (Nepodpisano 1916: 4).

Mariborski pravnik Avgust Reisman v knjigi *Iz življenja med vojno* o tem piše:

»Predpisi so bili vedno strožji, kaj vse je treba primešati krušni moki, a v resnici so mešali v krušno moko celo žaganje in vsemogoče neužitarne stvari, da hlebčki še takrat, ko so bili topli, niso imeli več tistega ljubelega vonja po kruhu, o katerem najraje sanjajo lačna živa bitja, milijoni človeštva, pa naj si živijo kjerkoli. Ko pa je ta kruh malo obležal, je dobil že jako zoprn okus in vonj, da so se ustavljali zobje, ko si grizel v gmoto brez vsakega okusa. In vendar človek hoče živeti! Pa smo stali v procesijah pred pekarnami in potrpežljivo čakali z zelenimi kartami v rokah, da bomo enkrat ali dvakrat na teden dobili pol takega hlebčka. Zelene krušne karte so bile boljše valuta kot avstrijske krone« (Reisman 1939: 55).

Omejitve so začele veljati tudi za druga živila, ki so primanjkovala, npr. meso. Porabo mesa so na začetku skušali regulirati z uvedbo tako imenovanih brezmesnih dni. Naprej sta bila uvedena dva brezmesna dneva v tednu, nato pa trije, ko mesa niso prodajali, pa tudi v gostinskih lokalih in javnih kuhinjah ga niso smeli pripravljati; izjema so bili nekateri praznični dnevi. Tako je bila v časniku *Stráža* decembra 1915 prepoved prodaje pečenega mesa izjemoma preklicana na božično soboto:

»Prodaja pečenega mesa po gostilnah na božični dan dovoljena. Kakor znano, ni dovoljeno prodajati gostilničarjem na masti pečenega mesa ob sobotah. Ker pa je letos Božič v soboto, je namestništvo izjemoma dovolilo, da se sme ta dan prodajati v gostilnah na masti pečeno meso« (Nepodpisano 1915a: 4).

Omejitve porabe živil so se nadaljevale tudi v naslednjem letu. V začetku leta 1916 so omejili porabo sladkorja (1 kg na osebo na mesec), od jeseni tega leta pa so meso prodajali le še na karte, uvedene so bile tudi nakaznice za krompir, maščobo, mleko, tobak in kavo.

Hudo pomanjkanje mleka je prizadelo zlasti otroke. O tem je pisec v *Slovencu* aprila 1916 zapisal:

»Po celi Avstriji se občutno pozna veliko pomanjkanje mleka. Tudi pri nas je v zadnjem času tako padla množina mleka, da ga skoraj ni dobiti niti za otroke. Vsa živila imajo tako visoko ceno, da se jih revnejši sloji nabavijo le s težavo ter si svojo usakdanjo hrano nadomeščajo z mlekem, ki je v primeri z drugimi živili izdatno ceno. Ako odpade še mleko – edina in glavna hrana revnejšega ljudstva in posebno otrok, bo imelo to občutljive posledice kakor različne bolezni, pri otrocih zaostalo rast, – posledice, katere bi znal čutiti cel rod. Že danes opazujemo pri otrocih na ulici, kako so blede in upadeni, temu je glavni vzrok slaba in malotečna prehrana. Dolžnost vsakega kmetovalca je, da krmi krave kar mogoče dobro in skrbi, da pride dovolj mleka na trg. Seveda je za kmetovalce težko po eni strani oddati velike množine krme vojaščini, po drugi strani pa zahtevati od njega, da pri tem pomanjkanju sena dobro krmi molzne krave. Deželni odbor je ustanovil posebno centralo, da bi posredovala tečna krmila kmetovalcem in ta je tudi pričela že poslovati. Zato

priporočamo vsem, naj poizkusijo krmiti svojo molzno in vozno živino s temi krmili, ki so zelo redilna in vplivajo na veliko mlečnost živine« (Nepodpisano 1916a: 4).

Kljub uvedbi kart za osnovna živila pa preskrba z živilni in življenjskimi potrebščinami ni potekala brez zapletov, krivic in zakonitosti črnega trga in vojnega dobičkarstva. Mariborčan je v spominih na prvo svetovno vojno zapisal, da so bile fronte tudi doma, predvsem pred trgovinami, mesnicami in pekarnami, še prej pa pred uradi za karte. Kljub uvedbi kart je bila namreč preskrba v mestih slaba in živil je pogosto zmanjkovalo (Reisman 1939: 54). Kritični zapisi o slabo organizirani preskrbi z živilni pa so bili objavljeni tudi v tedanjem časopisu:

»Od 29. oktobra naprej je mesto Maribor razdeljeno v več okolišev za oddajo kruha. Posamezni peki, oziroma branjevci, ki prodajajo kruh, imajo določene gotove ulice, za katere smejo od dajati kruh. Ta ureditev pa je tako površno urejena, da se sliši splošna pritožba o tej uredbi ... Matere, gospodinje, dekle in kuharice morajo hoditi daleč mimo te bližnje prodajalne in čakati pri določenem peku po cele ure na kruh in še morajo nazadnje mnogokrat iti prazne domov. Tudi prodaja moke in krompirja je skrajno slabo urejena. Po cele poldneve morajo ženske dan za dnevom postajati pri štacunah, zanemarjati družino, pred vsem vzgojo otrok. Ali ne bi mogel slavni mariborski preskrbovalni odbor prodajo moke, kruha, sladkorja in kave drugače narediti? Bodite vendar bolj praktični« (Nepodpisano 1916b: 4)!

Skrb za zagotovitev zadostne količine živil za družinske člane, predvsem otroke in ostarele sorodnike, je bila med prvo svetovno vojno vsakodnevno breme žensk. Že v zgodnjih jutranjih urah so se gnetle pred pekarnami in mesnicami, ko so skušale zagotoviti vsaj nekaj živil za svoje družinske člane. Izkaznice za živila oziroma karte niso zadostovale in zaradi slabe organizacije prodaje živil je bil njihov nakup bolj odvisen od sreče posameznika, njegove iznajdljivosti in boljših ali slabših odnosov s trgovcem. Še posebej je bil položaj težak za posameznike iz revnejših družin, ki trgovcev in uradnikov niso poznali, v gospodinjstvih pa niso imeli dragocenih predmetov, ki bi jih zamenjali za živila ali podarili kot podkupnino. Pogosto so trgovci ravnali krivično, živila niso pravilno tehtali, jih hranili, pakirali ali delili, zato je bila njihova kakovost zelo različna. Za pritožbe niso bili dovzetni, in pogosto so tiste ženske, ki so se pritožile, ostale brez živil:

»Naši mestni gospodje imajo vedno polno samohvale po nemških listih glede naše mestne prehrane. Da je to večkrat izzvalo ostro kritiko, je dovolj znano, ne samo javnosti marveč gospodom samim. Za preskrbo z mesom so si omislili skupno mesnico v naši klavnici. Tu so množe vsak dan bolj glasne pritožbe, da se meso deli velikokrat zelo neprijemno. Ne le da je dodeljeno meso čudno sekano – ta stranka dobi lepe kose, ona pa slabejše meso in mnogo kosti – množijo se tudi tožbe o teži. Pritožba ima k večjemu ta uspeh, da se

ti vzame meso iz rok in požene kam v kot mesarije, ali pa, da se te nahruli: »Mi nimamo decimalne vage!« Tu naj bi gospodje napravili red« (Nepodpisano 1917: 6).

Do preprirov in medsebojnega obračunavanja žensk je prihajalo tudi na mariborski tržnici:

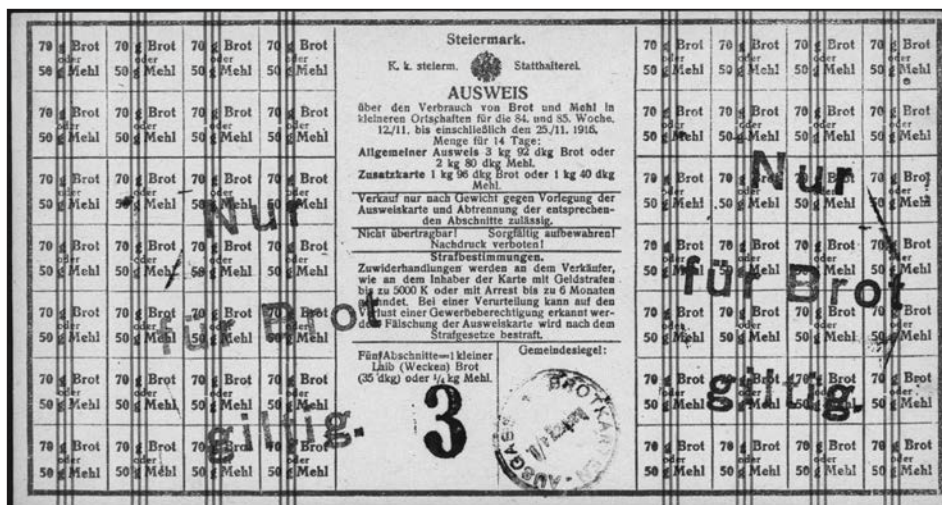
»Na mariborskem Glavnem trgu je prišlo v četrtek dne 8. aprila zjutraj zopet do burnega prizora. Neka mlekarica je imela na trgu kakih 15 litrov mleka. Zahtevala je za liter 36 vinarjev. Okrog prodajalke se je hipoma zbralo večje število mestnih gospej in kuharic, ki so z ostrimi besedami napadale radi visoke cene. Nazadnje je pograbila neka ženska steklenico z mlekom in jo treščila ob tla. Druge so sledile njenemu vzgledu. Hipoma je bilo vse mleko razlito po tleh. Prodajalka je jokala, a nihče ji ni mogel in hotel pomagati« (Nepodpisano 1915b: 4).

V letu 1917 so se razmere s preskrbo živil še zaostriale, tega leta so za revnejše prebivalstvo uvedli tudi nakaznice za obutev in obleko, v zadnjem letu pa sta sistem preskrbe in delovanje aprovizacijskih skladišč razpadla. Kot je o svojih otroških letih med prvo svetovno vojno pripovedoval informator, je bila preskrba gospodinjstva, tudi njihovega, odvisna predvsem od naklonjenosti oziroma nenaklonjenosti trgovcev, pekov in mesarjev (Golija 1996: 34). Vedno pogosteje se je dogajalo, da prebivalstvo ni moglo kupiti na nakaznicah določenih količin živil in da karte niso zagotavljale zadostne preskrbe. Zaradi vse bolj motene preskrbe je prihajalo do protestov prebivalstva. Civiliste v slovenskih mestih je prizadelo predvsem hudo pomanjkanje moke. V Mariboru je prihajalo do protestov, v katerih so sestradani prebivalci pred okrajnim glavarstvom demonstrirali proti pomanjkanju živil in zahtevali od vodje okrajnega glavarstva, dr. Krammerja, več krompirja, moke, mesa in masti (Golija 1996: 34).

Da bi pomirili nezadovoljstvo, so v Mariboru najbolj ogroženim omogočili nakup mesa po nižjih cenah, nekatere izdelke, npr. klobase, so lačnim prebivalcem občasnno delili tudi brezplačno. Zlasti v božičnem času so različna podporna društva v Gambrinusovi dvorani organizirala prireditve, na katerih so revnim otrokom delila živila, obutev in obleko (Stavbar 1998: 162). Včasih se je na tržišču pojavilo tudi konjsko meso odsluženih vojaških konj, kar je razveselilo sestradano civilno prebivalstvo. Oblast je razširjala tudi nekatera nadomestna živila, ki pred prvo svetovno vojno niso bila značilna za prehrano tukajšnjega prebivalstva, npr. posušene polenovke in posušeno zelenjavo, v časopisih pa so se pojavljali recepti za vkuhavanje sadja z malimi količinami sladkorja, peko krompirjevega kruha in pripravo kave iz posušenega ječmena, rži, pšenice, boba in grozdnih pešk (Nepodpisano 1917a: 3).

Kadilce je prizadelo pomanjkanje tobaka in neredna preskrba z njim. Ker so ga dobili le na nakaznice, in še to v malih količinah ter za visoko ceno, so mu primešali različno posušeno listje, npr. oreha, vinske trte, srobotna ali repe, ter to mešanico kadili

Živilska nakaznica za nakup kruha ali moke, 1916 (Pokrajinski arhiv Maribor).

namesto tobaka. Občasno je v Mariboru popolnoma zmanjkalo nekaterih tobačnih izdelkov, kar je še zlasti prizadelo v mestu nameščene vojake. O tem so bili objavljeni različni časopisni članki:

»Maribor – v našem mestu je v zadnjih dneh popolnoma zmanjkalo več tobačnih vrst ter več vrst cigaret in smodk. Zlasti je pomanjkanje tistih vrst tobaka, cigaret in smodk nastalo zelo veliko, ki so še najbolj poceni, kar zlasti hudo zadene naše vojaštvo. Upati je, da se bo temu pomanjkanju prav kmalu opomoglo« (Nepodpisano 1916c: 4).

Med prvo svetovno vojno pa so si Mariborčani v vsakdanji prehrani pomagali tudi z živili, ki so jih dobili od sorodnikov ali znancev s podeželja, ali pa so jih kmetje kljub strogim rekvizijskim določilom uspeli skriti. Meščanom so jih prodajali »na črno« oziroma so jih zamenjevali za dragocene predmete meščanskih gospodinjstev, npr. zlato, srebrnino, krzno in boljše obleke. Tako je v spominih Mariborčana zapisano, da so med prvo svetovno vojno ob nedeljah cele procesije ljudi hodile na deželo in da se celo najbolj gosposke dame niso prav nič sramovale nazaj v mesto nositi natlačene nahrbtnike. S tako pridobljenimi živili so si vsaj nekoliko izboljšali skromne vsakdanje obroke, kajti preskrba z živili v mestu je bila zlasti v letih 1917 in 1918 zelo slaba (Reisman 1939: 61).

Leta 1918, v zadnjem letu vojne, je posameznik prejel samo še 750 gramov moke, 30 gramov masti in 550 gramov krompirja na teden ter 750 gramov sladkorja na mesec.

Razmere so bile iz meseca v mesec hujše, največ žrtev lakote je bilo predvsem med otroki in slabotnim starejšim prebivalstvom.

Da bi nekoliko omilili težke razmere, lakoto, boleznin in umrljivost otrok, so prostovoljna društva prirejala različne dobrodne prireditve, na katerih so otroke obdarila s hrano, z obutvijo in drugimi za življenje nujnimi izdelki. Pri tem so bila v mestu zelo aktivna predvsem nemška društva, ki so s svojo dejavnostjo skušala pomiriti in pritegniti revnejšo slovensko prebivalstvo. Med najdejavnejša društva je spadala mariborska podružnica Schulvereina, ki je poleg obrambe gospodarskih in kulturnih postojank na slovenskem Štajerskem med prvo svetovno vojno organizirala tudi različne dobrodne akcije za otroke. Spomladi leta 1916 so začeli akcijo razdeljevanja juhe mariborskim otrokom, revne otroke so obdarovali tudi z obleko in obutvijo. Januarja 1917 pa so 122 mariborskim otrokom razdelili pakete, v katerih so bili čevlji, obleka, perilo ter vreča jabolk (Stavbar 1998: 95). Za revne otroke so organizirali tudi vojno kuhinjo (Marburger Kinderkriegsküche), ki je bila financirana iz prispevkov bogatih mariborskih Nemcev pa tudi iz izkupička prireditev, ki jih je Schulverein organiziral v kazinski dvorani (Stavbar 1998: 97).

Podobno je delovalo tudi žensko društvo Frauenhilfe (Ženska pomoč), ki je prireditve za otroke organiziralo v Gambrinusovi dvorani. Pred novim letom so revnim otrokom darovali hrano, oficirji garnizije v Mariboru pa so na prireditvi 28. decembra 1916 otrokom darovali kruh in klobase ter jim vsaj nekoliko omilili hudo lakoto med prazničnimi dnevi (Nepodpisano 1916d: 4).

Kmalu po prevratu leta 1918 so se razmere v preskrbi prebivalstva z živili začele izboljševati. Že novembra leta 1918 je bil ustanovljen slovenski mestni prehranjevalni svet, ki je skrbel za preskrbo mesta Maribor, Narodna vlada v Ljubljani pa je določila cene za pšenico, rž, ječmen, oves proso, ajdo, fižol in krompir. Sprostila je tudi trgovanje s sadjem in klanje prašičev. Že sredi leta 1919 je dopisnik iz Maribora v *Slovincu* z zadovoljstvom ugotovil, da živil v Mariboru ne primanjkuje in da tudi njihova cena ni pretirana (Godina Golija 1996: 35).

***

Prva svetovna vojna je tedanje evropsko prebivalstvo pa tudi politike in vojaštvo presenetila s svojo dolžino, krutostjo, potekom in koncem. To, da so avstrijske oblasti predvidevale kratko in zmagovito vojno, na daljšo vojno pa niso bile pripravljene, so občutili vojaki na bojiščih in civilno prebivalstvo v zaledju. Slaba pripravljenost se je kazala na mnogih ravneh življenja na fronti, pa tudi civilistov v mestih in na podeželju. Pomanjkljiva organizacija preskrbe z živili in njihovo pomanjkanje, ki je nastopilo že

spomladi leta 1915, je najbolj boleče zaznamovalo vsakdanje življenje prebivalcev avstro-ogrskih mest. Uvedene karte – izkaznice za živila niso izboljšale položaja in uredile preskrbe civilnega prebivalstva z njimi, saj je živil pogosto primanjkovalo, njihova razdelitev oziroma nakup pa je bil mnogokrat odvisen od sreče ali poznanstva s trgovcem ali pekomo. Položaj civilnega prebivalstva v Mariboru je bil zaznamovan z vsakodnevnim bojem za kruh, mleko, meso in sladkor, na vse to je bilo treba čakati v vrstah tudi po več ur, kar je prizadelo predvsem ženske, ki so skrbele za preživetje družin. Poleg tega so morale zaradi pomanjkanja moške delovne sile opravljati še številna težka dela v vojnem gospodarstvu, javni sferi in kmetijstvu. Preskrba z osnovnimi živili je bila tako pomanjkljiva kot nepravilna, deželne oblasti so preskrbo namreč omejevale s kartami za kruh, prav tako pa so omejevale porabo mleka in sladkorja. Uvedeni so bili tako imenovani brezmesni dnevi, ostro pa so ukrepale proti posameznicam, ki so se pritoževale nad delitvijo kart in živil. V zadnjem letu vojne je sistem aprovizacije popolnoma propadel in prebivalstvo se je moralo znajti samo. Podobno kot v drugih evropskih državah so cveteli trgovina na črno, tihotapljenje živil in njihova zamenjava za druge življenjske potrebščine. Zlasti med daljšimi obdobji pomanjkanja v vojnem času, ko so organizirani načini pridobivanja živil odpovedali, so se pojavljali različne oblike nelegalnega pridobivanja živil in posamezniki, ki so izkoristili težke razmere ter kovali vojne dobičke (Duffet 2011: 267).

Lakota je vodila do osebnih kriz in propada moralnih vrednot, zaradi nje so ljudje zagrešili dejanja, na katera v mirnem času ne bi niti pomislili:

»Kaj vse je povzročil glad, vedo tisti, ki so ga čutili ali vsaj gledali v zaledju ... Kaj vse se je dobilo za kruh! Ta si je oskrbel za hlebec uraden podpis, ki ga drugače morda ne bi bilo, oni je dobil zanj od meščana ponošeno obleko, tretji si je brezvestni upognil voljo lačne ženske in marsikatera krepost je oslabela zavoljo lakote. Kdo bi bil močen, ko je lačen? ... Jaz sem užil mnogo lakote. Tako je prišlo, da menda tri leta nisem bil pošteno sit ... Tako je bilo mnogim; pa smo le vse prebredli ...« (Gaberc 1935: 181).

Prva svetovna vojna je s svojo dolžino in z njo povezanim pomanjkanjem živil vodila tudi v razvijanje novih strategij preživetja, uvajanje inovacij na številnih področjih vojaškega in civilnega življenja ter novih in nadomestnih živil. Razširile so se metode konzerviranja živil, industrijski nadomestki živil, npr. nadomestki masti, krompirjevi kosmiči ter sončnično olje, pa tudi nove oblike transporta tako pripravljanih živil do vojakov na frontah (Lummel 2011: 21). Med civilnim prebivalstvom so se uveljavila mnoga nadomestna živila, nekatera med njimi so bila že znana v prehrani podeželskega prebivalstva v obdobjih pomanjkanj, druga so bila nova in so vsaj malo olajšala pomanjkanje kruha, mesa, moke, krompirja, mleka, kave in tobaka. O njihovi pripravi so poročali tedanji časopisi, leta 1915 pa je izšla tudi prva vojna kuharica v slo-

venskem jeziku, ki natančno opisuje pripravo jedi iz nadomestnih živil (Remec 1915). Breme njihove priprave, še bolj pa zadovoljive preskrbe z živili in vsakodnevne priprave skromnih jedilnih obrokov, je padlo na ženske, na tiste odrasle osebe, ki so ostale doma in skrbele za otroke, ostarele in bolne. Čeprav niso bile deležne posebnih časti in odlikovanj, so bile svoje vsakdanje bitke na mestnih ulicah, opustošenih njivah in v izpraznjenih hlevih.

VIRI IN LITERATURA:

Duffet, Rachel

2011 Conclusion. V: Zweiniger-Bargielowska, Ina (ur.), *Food and War in Twentieth Century Europe*. Farnham: Ashgate: 263–271.

Gaberc, Vinko

1935 *Brez slave – spomini na svetovno vojno*. Ljubljana: neznana založba.

Godina, Maja

1991 *Iz mariborskih predmestij*. Maribor: Založba Obzorja.

Godina Golija, Maja

1996 *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja*. Maribor: Založba Obzorja.

Hartman, Bruno

1979 Pričevanja o mariborskem slovenskem gledališču pred prvo svetovno vojno. *Dokumenti Slovenskega gledališkega in filmskega muzeja* 15(33): 122–135.

Kladnik, Tomaž

2009 Vojaštvo in Maribor v času 1. svetovne vojne in tik po njej. *Studia Historica Slovenica* 9(2–3): 317–342.

Lummel, Peter

2011 Food provisioning in the German Army of the First World War. V: Zweiniger-Bargielowska, Ina (ur.), *Food and War in Twentieth Century Europe*. Farnham: Ashgate: 13–27.

Luthar, Oto

2000 *O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino velike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Majcen, Gabrijel

1926 *Kratka zgodovina Maribora*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila.

Montanari, Massimo

1998 *Lakota in izobilje. Zgodovina prehranjevanja v Evropi*. Ljubljana: Založba/*cf.

Nepodpisano

1914 *Straža*, 14. avgust: 5.

Nepodpisano

1915 *Straža*, 21. december: 5.

Nepodpisano

1915a *Straža*, 20. december: 4.

Nepodpisano

1915b *Straža*, 9. april: 4.

Nepodpisano

1916 *Marburger Zeitung*, 8. januar: 4.

Nepodpisano

1916a *Slovenec*, 10. april: 4.

Nepodpisano

1916b *Straža*, 10. oktober: 4.

Nepodpisano

1916c *Straža*, 10 januar: 4.

Nepodpisano

1916d *Straža*, 14. februar: 4.

Nepodpisano

1917 *Straža*, 25. maj: 6.

Nepodpisano

1917a *Straža*, 18. januar: 3.

Reisman, Avgust

1939 *Iz življenja med vojno*. Maribor: brez navedbe založbe.

Remec, Marija

1915 *Varčna kuharica*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.

Svoljšak, Petra

1993 Prva svetovna vojna in Slovenci. *Zgodovinski časopis* 47(2): 263–287.

Stavbar, Vlasta

1998 *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918*. Maribor: Založba Obzorja.

Vodopivec, Peter in Kleindienst, Katja

2005 (ur.) *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica.

OBNOVA STAVBNEGA FONDA PO PRVI SVETOVNI VOJNI V VIPAVSKI DOLINI

Prva svetovna vojna s soško fronto med Italijo in Avstro-Ogrsko od 24. maja 1915 do 27. oktobra 1917 je neposredno prizadela kraje in prebivalstvo v Vipavski dolini.¹ Že ob izbruhu velike vojne poleti leta 1914 je bilo mobilizirano moško prebivalstvo med 17. in 52. letom starosti, uvedene so bile vojne dajatve in omejitve, okrepli so se policijski pritisk, cenzura ter draginja. S soško fronto pa je bilo civilno prebivalstvo Vipavske doline tudi neposredno vpleteno v vojno dogajanje. Z uveljavitvijo cesarjeve odredbe o posebnih pooblastilih vrhovnega poveljnika so bile tako v goriškem kot kranjskem delu Vipavske doline omejene pristojnosti dotedanje civilne uprave; občasno – ob velikih premikih ali pred vojaškimi operacijami – je vojska nadzorovala gibanje civilistov in uvedla popolno zaporo (Guštin 2005: 62–67).

V izpostavljeni Vipavski dolini sta ljudi zajela strah in negotovost pred vkorakanjem sovražnih vojakov na domače dvorišče. Oblast se je sprva zavzemala za omejitev umikanja prebivalstva (Guštin 2005: 62–67)² oziroma je odločitev prepuščala svobodni

---

¹ Italija je ob začetku prve svetovne vojne, 3. avgusta 1914, kljub zavezniški pogodbi z Avstro-Ogrsko in Nemčijo razglasila nevtralnost in se tako izognila vojaškemu spopadu do spomladi 1915, ko je podpisala t. i. Londonski pakt z antanto. V Londonskem paktu so bile Italiji v primeru zmage obljubljene Tirolska, Trst, Goriška, Gradiščanska, Trbiška kotlina, del Kranjske, Istra, Cres, Lošinj in severna Dalmacija s pripadajočimi otoki (Svoljšak 2009b: 344).

² Ob obisku v Vipavski dolini je kranjski deželni predsednik posebej opozarjal župane in odbornike, naj ljudem dopovedo, da ostanejo doma, tudi če se vojska umakne, razen če jim ne bo zaukazana evakuacija (Guštin 2005: 65).

izbiri posameznikov in družin (Marušič 2009b: 427). Po padcu Gorice avgusta 1916 pa je bilo civilno prebivalstvo v Spodnji Vipavski dolini spričo pričakovanega prodora italijanske vojske proti vzhodu dnevno soočeno z grožnjo bombnih napadov in uničenja premoženja. Poleg Gorice so oblasti evakuirale še Bilje, Dornberk, Miren, Osek, Ozeljan, Prvačino, Renče, Solkan, Šempas, Šempeter, Štandrež, Vogrsko, Volčjo Drago in Vrtojbo (Širok 2006: 429). Prebivalstvo navedenih krajev je bilo prisiljeno oditi bodisi v organizirana taborišča na Kranjskem, Štajerskem, v Avstriji ali na Ogrskem ali pa k sorodnikom in znancem po državi.³ Evakuacija je bila za pretežno kmečko prebivalstvo boleča, saj svoje imovine ni moglo odnesti s seboj.

Prebivalstvo Zgornje Vipavske doline ni bilo prizadeto v takšni meri, so se pa tod nastanili begunci in rezerve vojaštva. Oficirji so pogosto prebivali v zasebnih hišah, pa tudi sicer so se med civilnim prebivalstvom in vojaštvom vzpostavljali raznovrstni stiki – od zaslužkarskega trgovanja s hrano, običih družabnih in intimnejših spolnih stikov,⁴ pa do posameznih dolgotrajnejših vezi. Poleg vojaštva so bili v zaledju Zgornje

³ Tako je bil župan renške občine Ivan Stepančič v prvi polovici avgusta 1917 v begunstvu v neposrednem zaledju soške fronte, v Ajdovščini, in je, dokler je bilo le mogoče, obiskoval zapuščeno vas in o tem poročal sovaščanom v begunstvu v časopisu *Slovenec*: »Iz Gradišča v Renče sva šla po stari poti, vodeči mimo Arčonov. Vinogradi so neobrezani, izgleda pač vse kakor pušča. Med potjo sva se na Robotovcu ohladila v neki kaverni, katero bodo po vojni domačini prav lahko z pridom uporabili. Ko sva šla nad Arčone, se nama je nudila čudna nerazumljiva slika: najprej nama pade v oči renška cerkev brez zvonika, na levo pa Gmajna vsa upuščena, brez bilke kakega zelenja, polna skrivnih potov, ki vodijo v jarke. Ko vse to gledam krog sebe, se mi skoro prične v resnici mešati. Pri Arčonih so hiše le malo pokvarjene, tudi tramovje in podovi se sem ter tja vidijo. Studenca v klancu in klanec proti Vrtezovcu so granate ta dan prej zasule. V Potoku stoje še vse hiše. Od Arčonov do vasi Renče je vse preluknjano z granatami, tudi zid pokopališča je na dveh krajih podrt. Na Vrtezovcu stoje pa vse hiše. Pri Lukežičih nisem bil; videti pa je, da so Lukežiči močno trpeli. Podkraj, Žigoni in Martinuči izgledajo kakor prej, le nekaj hiš je videti porušenih. Mohorini, Vinišče, Ozrenj, Špacapani in Merljaki so najbolj prizadeti. Kaj pa vas Renče /Britof/? Britof je skoro polovico porušen, in pri tem so najbolj prizadete: vila g. glavarja Lasiča, vila Brumatova, gostilna gg. Hebatov, skoro cela >gasa< proti župnišču in tudi grad je močno trpel. Skoro najmanj izmed vseh je trpela vila g. nadučitelja Vižintina; druge hiše so več ali manj vse prizadete. Cerkev je močno podrt, posebno ona stran proti zabodu je na več krajih preluknjana, nad presbiterijem je vse porušeno z zvonikom vred. Jez je tudi zadobil poškodbe. Podrobnejše opisovati nima pomena. Polje je neobdelano, seno je pa pokošeno. Pri odhodu iz Renč so naju polentariji pričeli pozdravljati z granatami. Ako bog da, da se vrnemo še pred pomladjo domov, bomo deloma obvarovali usaj trte, tudi polje in senožeti bi se dalo kmalu spraviti zasilno v stari red. Glede popravljanja in postavljanja hiš, o tem se še ni meniti; to delo bode šlo od rok, kot da bi žgal, saj smo pač Renčani v pretežni večini skoro sami zidarji. Pozdrav vsem Renčanom. Stepančič, župan« (Stepančič 1917: 5). – Podrobneje o begunstvu goriškega prebivalstva v avstro-ogrskih deželah prim. Kovačič (2004), Sedmak (2006; 2010) in Širok (2006).

⁴ Zaradi slabih življenjskih razmer in povečanega števila moških brez običajnih spolnih odnosov se je povečalo število prostitutk in spolnih bolezni kot tudi siceršnjih nalezljivih bolezni (Guštin 2005: 70–71).

Vipavske doline nameščeni namreč tudi oskrbovalna infrastruktura, skladišča in bolnišnice (Guštin 2005: 65–70).

Strah in negotovost ter nenehno gibanje vojaškega in civilnega prebivalstva zaradi mobilizacije, bojnih pohodov in begunstva so bili stalnica v času vojne. Najhujša pa je bila lakota. Na pomanjkanje živil so vplivale potrebe vse države in vojske.⁵ Uvedena je bila racionirana preskrba, v zaledju fronte pa so imeli vojaški organi pravico rekviriranja viškov pridelka (Guštin 2005: 72; Svoljšak 2009a: 300–303).

Enajst soških ofenziv italijanski vojski ni prineslo želenega uspeha, kljub temu da so v šesti soški bitki (6.–17. avgust 1916) osvojili Gorico⁶ in v enajsti bitki (17. avgust–15. september 1917) dosegli velik strateški uspeh na Banjški planoti. Z dvanajsto soško bitko (24.–27. oktober 1917) je avstrijsko-nemška stran prebila fronto v Zgornjem Posočju in italijanska vojska se je umaknila do reke Piave. Boji na soški fronti so terjali 1,5 milijona žrtev (mrtvih, ranjenih ali ujetih vojakov), okoli 80.000 Primorcev je bilo prisiljenih v begunstvo na Kranjsko, Štajersko, v Avstrijo ali na Ogrsko, okoli 12.000 v Kraljevino Italijo (Svoljšak 2009a: 306–307).

Velik del stavbnega fonda v Vipavski dolini je bil uničen ali poškodovan. Gmotno škodo na Goriškem je ocenila Pisarna za zasedeno ozemlje pri Narodnem svetu v Ljubljani. Od 107 slovenskih občin jih je bilo 33 docela porušenih, 35 poškodovanih, 50 izropanih in 25 deloma opustošenih. Prizadetih je bilo 28.000 poslopij, od tega 8.994 porušenih, 3.747 poškodovanih in 14.736 izropanih. Škoda na poslopijih je znašala 166 milijonov kron. Uničene so bili tudi kmetijske in gozdne površine, industrijska in trgovska poslopja (Svoljšak 2009a: 311).⁷

Ko se je po preboju soške fronte prebivalstvo vrnilo iz begunstva, je doma našlo porušene in opustele vasi – *»črna strašila ožganega tramovja med golim zidovjem, ostanke zapuščene vojaške opreme, redke, napol podivjane, preplašene živali, z visoko travo in robidovjem zaraščene, porušene ali močno poškodovane hiše«* (Pahor 1999: 14). Stanovanjsko stisko je rešilo s postavitvijo začasnih bivališč (*barak*) ali z zasilnim popravilom porušenih domov (Zupanc 1978: 39).

Načrtna obnova Goriške s strani oblasti datira v čas po preboju avstrijskih in nemških enot, ko sta bila ustanovljena Odbor za popravitev porušenih hiš in domov in Urad za obnovo Gorice in Gradišča (Pozzetto 1997: 47). Po podpisu Rapalskega sporazuma leta 1920, ko je bilo ozemlje Vipavske doline skupaj s preostalimi mejnimi obmo-

⁵ Po poročilu goriškega deželnega odbora je tamkajšnja oblast pričela z aprovizacijskimi ukrepi takoj ob začetku vojnega stanja leta 1914. Odbor je poskušal čim več pridelkov ohraniti v domači deželi (Guštin 2005: 72).

⁶ Podrobneje prim. Marušič (2009b) in Svoljšak (2009b).

⁷ Prim. op. št. 3.

Ruševine v zaselku Vinišče, Renče, med 1916 in 1917 (izvirnik hrani Dolomitenfreunde na Dunaju, kopija Društvo soška fronta Nova Gorica).

čji avstro-ogrski monarhije – Goriško-Gradiščansko, delom Notranjske, Trstom, Istro in Dalmacijo – priključeno Italiji, se je za obnovo porušenega stavbnega fonda zavzela italijanska država. Italija je zaradi vojne škode ob soški fronti ustanovljala institucije za preporod in obnovo, npr. Pokrajinski urad za regulacijo in arhitekturo poškodovanih občin (*Ufficio Provinciale Ricostruzioni Architettura*), poznejši Pokrajinski urad za regulacije in poškodovane zgradbe (*Ufficio provinciale regolazioni e architetture danneggiate*), Društvo cenilcev gradbenih del ter stavbno-zidarska društva; vendar sta se vojna odškodnina in vojno posojilo neredno izplačevala. Neizplačilo je zaradi devalvacije denarja, uvedbe novega davčnega sistema, predvsem pa zaradi izgube zaledja in s tem tržišča za vipavske kmetijske pridelke, ki na italijanskem trgu niso bili konkurenčni, hromilo že siceršnje slabe gospodarske razmere. Razvoj industrije in javna dela na podeželju, na primer elektrarne na Soči, tovarna cementa v Anhovem, tekstilna industrija v Ajdovščini, cestno omrežje in utrdbena dela ob meji s Kraljevino

SHS niso občutno pripomogli k zaposlovanju slovenskega prebivalstva, kajti italijanski delodajalci so raje zaposlovali italijanske delavce. Pogoj za opravljanje svobodnih poklicev in obrtno dovoljenje je bila namreč pripadnost fašistični organizaciji. Dodatno je Slovence konec dvajsetih let prizadela izguba lastnih denarnih zavodov ter združnih zvez (Kacin Wohinz 2005: 526; PANG 947: t. e. 4).⁸ Menimo, da je prav obnova stavbnega fonda v prvih povojnih letih deloma blažila navedene slabe gospodarske razmere, saj je ugodno vplivala na razcvet gradbene industrije, proizvodnje cementa in cementnih izdelkov⁹ ter opekarske obrti v Biljah, Renčah, Bukovici, Volčji Dragi, Gorici in Ajdovščini (Bednařik 1932: 33).¹⁰ V Spodnji Vipavski dolini se je prebivalstvo v povojnih letih tako zaposlovalo v zidarskih društvih in opekarnah, v gospodarsko emigracijo je bilo prisiljeno šele v drugi polovici dvajsetih let.¹¹

Med letoma 1920 in 1922 je v okviru Pokrajinskega urada za regulacijo in arhitekturo poškodovanih občin (*Ufficio Provinciale Ricostruzioni Architettura*) oziroma Pokrajinskega urada za regulacije in poškodovane zgradbe (*Ufficio provinciale regolazioni e architetture danneggiate*) pri obnovi Goriške sodeloval Maks Fabiani.¹² Izrisal

⁸ Po vojni je bila likvidirana podružnica Ljubljanske kreditne banke v Trstu in Gorici. Izgube zaradi vojnih dajatev in posojil so leta 1924 povzročile bankrot Jadranske banke; goriška združna zveza, v kateri je bilo leta 1926 170 zadrug s 75.000 člani in je izdajala *Gospodarski list*, je bila razpuščena leta 1931. V naslednjih letih pa je bila likvidirana še večina krajevnih zadrug (Kacin Wohinz 2005: 526–527).

⁹ Leta 1922 je bila v Anhovem odprta tovarna cementa Isonzo. Od leta 1928 je bilo podjetje v lasti Banca di Roma, od 1936 pa v lasti podjetja Eternit iz kraja Casale Monferrato (Šešerko 1996: 370).

¹⁰ Na opekarstvo je spodbudno delovalo tudi uvajanje Hoffmanovih krožnih peč, mehanizirane izdelave zidakov ter možnost železniškega transporta izdelkov. Po koncu prve svetovne vojne je bila tako obnovljena glavnina predvojnih opekarn, v tridesetih letih pa so zaradi upada povpraševanja po opekarskih izdelkih in konkurence furlanskih opekarn številne propadle. Upad povpraševanja po zidakih in strešnikih so uspele premostiti naslednje opekarne: Savnig-Nemčeva v Biljah, Cantonijeva v Bukovici, Mozetičeva v Vrtojbi, v Renčah pa opekarni Pavla Mozetiča in Luigija Tacchina (Nemec 1997: 195–196; Rojc 2006: 9).

¹¹ Goriški zidarji, ki so po prvi svetovni vojni ob priključitvi Italiji izgubili nekdanja avstrijska delovišča v Bosni, Kvarnerju, na Kranjskem in Tirolskem, so odhajali na dobro plačano sezonsko delo v Švico (Zupanc 1978: 53), sicer pa so bili priseljeni v izseljevanje v druge evropske države in Ameriko, ženske pa v delo gospodinjskih pomočnic v bližnjih severnoitalijanskih mestih in Egiptu. Izseljevanje neitalijanskega prebivalstva v Ameriko, zlasti Argentino in Brazilijo, v Avstralijo in druge evropske dežele, na primer v Francijo in Belgijo (ne pa v Jugoslavijo, kjer so bili emigranti iz Julijske krajine jedro protitalijanizma), ter služenje deklet in žena pri italijanskih družinah je načrtno spodbujala tudi italijanska oblast v sklopu protislovanskih ukrepov. Cilji protislovanskih ukrepov so bili izselitev slovanskega prebivalstva s priključenega območja, naselitev z italijanskimi koloni ter italijanizacija. Tako je bil leta 1920 ustanovljen in leta 1931 obnovljen zavod *Ente per la Rinascita Agraria delle Tre Venezie*, ki je leta 1937 dobil pristojnost razlaščenja in prednost pri odkupu zadolženih posestev. Podrobneje prim. Kacin Wohinz (2005: 527–571).

¹² Maks Fabiani je pri obnovi Goriške sodeloval že v okviru avstrijskega Urada za obnovo Gorice in Gradišča po preboju na Soči leta 1917 (Pozzetto 1997: 47).

Ruševine župnijske cerkve Srca Jezusovega v Vrtojbi, okoli 1917 (Društvo soška fronta Nova Gorica).

je preko sedemdeset načrtov za regulacijo posameznih krajev, zasebnih hiš, občinskih stavb in cerkva. Z območja Vipavske doline so se ohranili Fabianijevi regulacijski načrti Mirna, Bilj, Renč, Prvačine, Vrtojbe, Ajdovščine, Vipave, Šempetra pri Gorici, Sovodenj, Rubij, Peči, Gaberij, Štandreža in Gradišča ob Soči.¹⁵ V regulacijskih načrtih je Fabiani predvidel različne posege, od rekonstrukcije (npr. starejših tržnih ambientov v Renčah in Mirnu) do delne korekcije stanja s posegi, ki so izboljšali praktično učinkovitost (npr. popravila trase in širitve cest) in estetsko podobo naselja (npr. zasaditev drevja v Prvačini in Renčah). Velja poudariti, da se je pri močno poškodovanih manjših in srednje velikih krajih nova zasnova vedno opirala na prejšnje stanje. Pri posegih je bil pozoren na praktičnost rešitev (npr. na reševanje prometne ureditve, širine cest, obvo-

¹⁵ Hrani jih Pokrajinski muzej v Gorici (*Museo provinciale di Gorizia*), regulacijska načrta Dornberka in Rihemberka (Branika), ki sta bila navedena v dokumentih, pa po mnenju Pozzetta hrani javnosti nedostopni arhiv Nadzorništva javnih del (*Soprintendenza dai Beni Archeologici, Architettonici, Artistici e Storici*) v Trstu (Pozzetto 1997: 55). Potek in avtorstvo posameznih zidav, ki jih zgodovinarji urbanizma in arhitekture in ustno izročilo pripisujejo Fabianiju, še ni dokončno razjasnjeno (Osvald 2002: 127). Poleg tega je Maks Fabiani sodeloval tudi pri pisanju zakonodaje, ki bi omogočila učinkovito in enotno obravnavo urbanističnega in arhitekturnega načrtovanja (Pozzetto 1997: 50–52).

znice okoli jedra naselja), upošteval je estetska merila (z zasaditvijo dreves in ureditvijo tržnih prostorov)¹⁴ kot tudi družbene in oblikovne lokalne posebnosti, ki jih je poimenoval kot *genius loci* ter jih oplemenitil z vizionarskim načrtovanjem infrastrukture in pogledom na stavbno dediščino.¹⁵

Za pridobitev državne pomoči pri obnovi so lastniki poškodovanih stavb okrogzemu sodišču v Gorici predložili vlogo za povračilo vojne škode, v kateri je zapriseženi sodni izvedenec opisal stanje stavb pred nastalo škodo, priložil načrte in izračunal stroške obnove. Do leta 1922 je bilo v Julijski Krajini vloženi 145.650 napovedi vojne škode za dobro milijardo in pol italijanskih lir (Svoljšak 2009: 311). Na podlagi prijave vojne škode in na podlagi soglasja Društva cenilcev vojne škode so obnovo stavb prevzela registrirana stavbno-zidarska društva (Zupanc 1978: 53). Vloge za povračilo vojne škode lastnikov iz Vipavske doline hrani goriški Državni arhiv (*Archivio di Stato, Gorizia*) v fondu *Giudizio distrettuale di Gorizia 1898–1922: Danni di guerra* (ASGO 104). Pri interpretaciji arhivskega gradiva je treba upoštevati dejstvo, da so bili zaradi večjega iztržka opisi in posledično ocene škode pretirani ter da najskromnejših bivališč dejansko ni v vlogah, ker si lastniki niso mogli privoščiti plačila sodnega cenilca.

Glavnina bivališč je bila tako vendarle obnovljena v samogradnji ob morebitnem sodelovanju inženirskih enot italijanske vojske (it. *Genio militare italiano*) (prim. ASGO 104). Pri tem sta do izraza prišla znanje in iznajdljivost domačih zidarjev, še zlasti v huje poškodovanih krajih z zidarsko tradicijo, kot so bile to na primer že pregovorno zidarske Renče. Pri obnovi so prebivalci uporabili gradivo, ki je bilo na voljo; stavbe so bile zgrajene iz kamna in opeke, ki so ju skopali izpod ruševin, pomožna poslopja pa so bila večkrat krita ali pa celo zgrajena iz pločevine, ki je ostala na pogorišču prve svetovne vojne. Kjer so bile stavbe le deloma poškodovane oziroma so ostali nosilni zidovi nepoškodovani, so jih obnovili v predvojnih gabaritih (TZ: Furlan, 2. 9. 2006; ASGO 104: b. 808). Pogoste so bile preureditve starejših bivališč v gospodarska poslopja in novogradnje stanovanjskega dela (TZ: Stibilj M., 11. 12. 2009).

Pri novogradnjah in deloma tudi pri prenovah stavb so se uveljavljale novosti, tako v

¹⁴ Zasaditev dreves je Fabiani predvidel ob ureditvi trga v Šempetru. Realizirani so bili drevored v Prvačini in učinkoviti zasaditvi dreves ob Vipavi v Renčah ter pred cerkvijo v Vrtojbi. Zanimiv je tudi načrt za ureditev glavnega trga v Renčah, kjer je Fabiani za trg pred cerkvijo predvidel rekonstrukcijo predvojnega stanja ter še manjši trg za cerkvenim prezbiterijem, kar bi dalo sistem dveh ločenih trgov, večjega pred cerkvijo, kamor se stekajo vse ceste, in manjšega brez prometa, ki bi resnično lahko rabil kot zbirališče in prostor za počitek. Slednji ni bil realiziran (Jazbec 2001: 45–49).

¹⁵ Že v dvajsetih letih 20. stoletja se je Fabiani zavzemal za celostno ohranjanje stavbne dediščine, se pravi poleg materialne dediščine tudi števila in strukture prebivalcev (Jazbec 2001: 74). To načelo se je v siceršnji urbanistični, arhitekturni in konservatorski regulativi ter praksi uveljavilo šele v drugi polovici 20. stoletja.

zasnovi, v gradivu kot tudi v notranji opremi, ki so jih zidarji poznali iz sočasnih evropskih delovišč. Kot gradbeni material se je zaradi bližine opekarn v Spodnji Vipavski dolini čedalje bolj rabila opeka, kot vezivo pa cement.¹⁶ Opeka in cement sta omogočila bolj sloko in precizno gradnjo. Vse več stanovanjskih stavb je bilo postavljenih zunaj do tedaj strnjenih vasi in zaselkov; takšne zgradbe niso bile več vezane na sosednje stavbe, marveč so bile prostostoječe, postavljene sredi stavbne parcele. Poprej neograjena dvorišča oziroma dvorišča, omejena z zidom ali obodnimi stenami stavb, so pričeli zamejevati s kombiniranimi zidanimi in/ali kovinskimi, v redkejših primerih tudi lesenimi ograjami z vhodom, poudarjenim s slopoma in kovinskimi dvokrilnimi vratnicami. Vz dolžno in enoosno tlorisno zasnovo je nadomestila kubična zasnova, v katero so bile pritegnjene gospodarske pritikline, ali pa ločena zasnova stanovanjskega in gospodarskega dela. Kubične stavbe so bile pogosto krite s štirikapno streho. Zunanja stopnišča in zunanji hodniki (*ganki*) so bili opuščeni na račun notranjih stopnišč, hodnikov in veže ter balkonov in teras. Spremenila se je tudi zunanja podoba stavb. Okenske odprtine so se povečale ter bile navadno ritmično in simetrično nanizane na fasadi in zakrite z lesenimi polnimi naoknicami oziroma z naoknicami s prbitimi lopaticami ali letvicami. Poleg komunikacijskih (stopnice, hodnik) so bili v notranjost bivališča lahko umeščeni tudi sanitarni prostori. V posameznih primerih je bila spričo elektrifikacije in urejanja oskrbe z vodo v bivališča speljana tudi električna in vodovodna napeljava. Ključna sprememba stanovanjskih razmer po prvi svetovni vojni, ki je zajela glavnino prenovljenih bivališč, pa je bilo nadomeščanje odprtih ognjišč s štedilniki, ki so kaminske kuhinje prelevili v bele štedilniške oziroma bivalne kuhinje ter občutno izboljšali kakovost bivanja v stanovanju.¹⁷

¹⁶ Poleg tega pa tudi drugi materiali, npr. svinčen papir, bitumizirana lepenka, salonitke (prim. npr. *Gospodarski vestnik* 1924 2/7: 134; *Goriška pratika* 1926, 1930).

¹⁷ Kot zanimivost navajamo vlogo za povračilo vojne škode, ki jo je za Jožefo Pahor, lastnico poškodovane stavbe Renče št. 107 v renškem zaselku Arčoni (na stavbni parceli št. 104), pripravil zidarski mojster Stanko Vižintin: Gre za enonadstropno kmečko stavbo z mezaninskim podstrešjem ter s pripadajočima gospodarskima poslopljema (shrambo oziroma kletjo s senikom v nadstropju ter hlevom) in kuhalnico žganja. V pritličju sta bili umeščeni kuhinja in soba, v nadstropju, dostopnem po zunanjih kamnitih stopnicah iz *kraškega kamna*, dve sobi, podstrešje ali *kašča* pa je bilo namenjeno shrambi poljskih pridelkov. Zidovi so bili zgrajeni iz kamna in apnene malte, ostrešje deloma iz *trdega*, deloma iz *jelovega* lesa, opečna (*korčna*) kritina je bila položena na tramove in letve (*remeljne*). Strop je bil sestavljen iz jelovih tramov, na katere so bile položene ometane deske. Tla v pritličju so bila kamnita, v nadstropju in na podstrešju pa iz struženih desk. Zunanjščina stavbe je bila *na grobo* ometana, notranjščina pa *na čisto zglajenim* ometom. Vrata so bil tako enokrilna kot dvokrilna. Nekatera okna z enojnimi notranjimi zapirali so imela naoknice, druga so bila brez. V pritličju izzidanega spahnjenega dela kuhinje so bili postavljeni odprto ognjišče z napo, obokana opečna peč ter z opeko obzidan kotel za kuhanje žganja. Kot poroča zidarski mojster, stavba ni bila

Povojna obnova je bila povečini končana okoli leta 1925. V letih po vojni je, kot rečeno, blažila slabe gospodarske razmere, saj je ugodno vplivala na razcvet gradbene industrije in zaposlovanje v okviru stavbno-zidarskih društev. Poleg tega je na podeželje Spodnje Vipavske doline prinesla tudi prvi koreniti val modernizacije stavbarstva in stanovanjske kulture. Tako je že geograf Bruno Nice leta 1940 v knjigi *La casa rurale nella Venezia Giulia* zapisal, da je »v okolici Gorice vojna uničila vse, bližina mesta pa je vtisnila v ruralne stavbe Vipavske doline sodobnejšo, manj tipično fiziognomijo« (Nice 1940: 33).

Modernizacija pa je bila prepletena z italijanizacijo območja. Italija je namreč v obnovitvenih delih prepoznala priložnost, da bi priključena ozemlja dobila italijanski značaj in s tem zadostila umetnostnozgodovinskim načelom Uga Ojettija, da so le rimski, romansko-bizantinski in renesančni slog avtentično pričevanje o italijanskem značaju novih provinc, medtem ko so srednjeevropska gotika, barok in rokoko le izraz »neotesanosti nemškega duha«. Italijanska oblast se je zavedala, da priključitev novih teritorijev ne more biti zagotovljena in dokončna, če se ob tem ne spremeni tudi kulturna podoba ozemlja (Osvald 2002: 124). Obnovitvena dela so v prvi vrsti zajela sakralne in grajske objekte,¹⁸ v določeni meri pa je bila italijanizirajočih tendenc, udejanjenih v

---

v slabem stanju, vsled starosti – stavba naj bi imela sicer preko sto let, toda naj bi bila po besedah lastnice oziroma zidarskega mojstra pred desetletji temeljito popravljena in obnovljena – pa naj bi bila stavbi nekoliko zmanjšana vrednost. V stroške obnove je bilo v vlogi zajeto izdelovanje zidu iz kamena in apnene malte, izdelovanje strehe iz *remeljnov*, ploščic in žlebnikov ter dimnika iz opeke in apnene malte s strešico iz žlebnikov, izdelava in vlaganje podov in stropov iz struženih jelovih desk, oskrbo s tlakom iz kamnitih plošč z apneno malto, ometanje zunanjsčine z grobim in notranjsčine z dvojnimi ometom, izdelovanje in vlaganje dvokrilnih vrat z vavtaro in enokrilnih vrat iz jelovih desk z navadnim kovanjem ter oken iz trdega (murvovega) lesa z notranjimi zapirali, šipami, oknicami s pribitimi lopaticami, navadnim kovanjem in dvakratnim oljnatim barvanjem, izdelavo notranjih lesenih stopnic za na podstrešje ter vlaganje kamnitih stopic v apneno malto, izdelovanje tlaka iz kamnitih plošč na počivališču zunanjega stopnišča in mostovža s tramiči iz struženih desk z lesenim držalom med slednjim in vhodom v sobo v nadstropju. Predvidena je bila tudi rekonstrukcija ognjišča iz opeke in apnene malte z napo, pripadajočo krušno pečjo in bakrenim žganjarski kotlom v spahnjenici (ASGO b. 805, 217/19), ki pa je bila v praksi težko verjetna. Slednje potrjuje domnevo, da so vloge za povrnitev vojne škode v prvi vrsti pričevanje o stavbarstvu in stanovanjski kulturi pred prvo svetovno vojno in v manjši meri o povojni obnovi.

¹⁸ Večina sakralnih spomenikov na območju Julijske krajine ni kazala zaželeno italijanske podobe čistega rimskega, romansko-bizantinskega ali renesančnega sloga, ampak so bile *obtežene* z elementi *nemške* gotike, baroka in rokokoja, česar jih je poskušala nova oblast čim prej očistiti. Tako so baziliki S. Maria delle Grazie v Gradežu v restavratskih posegih med letoma 1924 in 1927 odvzeli baročno preobleko in jo romanizirali. Od leta 1919 do leta 1937 je potekala obnova Goriškega gradu, ki je sledila imaginarni tipologiji srednjeveške utrdbe; med drugim so že leta 1919 nad glavnim vhodom ponovno postavili relief leva, simbol sv. Marka, zaščitnika Benetk, in s tem nakazali na zgodovinsko sporno pripadnost Benetkam. Marco Pozzetto je ponovno postavitev leva iz časa beneške okupacije Gorice

prvi vrsti v odstranjevanju spomenikov iz predvojnega časa,¹⁹ deležna tudi obnova stanovanjske arhitekture.²⁰ Režimsko favorizirana funkcionalizem in modernizem sta se uveljavljala pri gradnji javnih poslopij, šol, vrtcev, kulturnih domov (*dopolavorov*) in vojaških objektov. Negodovanje nad tujerodnostjo v modernističnem duhu obnovljenih stavb je izraženo v prispevku, objavljenem v *Koledarju Goriške Mohorjeve družbe*:

»Dandanes pa nam vojna obnova zida po vaseh kmečke domove v tujem duhu in od tujih ljudi, ki ne razumejo naših domačih kmečkih razmer, ampak iščejo le svojo korist. Oni tako premodernizirajo in pregospodijo naše domače hiše, da se začnejo modernizirati tudi po duhu in noši in življenju in delu, oziroma brezdelju« (Bele 1927: 98).

Italijanizirajoče težnje na polju ljudske arhitekture pa so razvidne tudi iz zaključka Nicejeve monografije, kjer je predstavljena vizija vloge stavbarstva pri italijanizaciji Julijske krajine: »Zato mora imeti reševanje ruralnih hiš v Julijski krajini še en namen: obranjanje in obnavljanje italijanske fiziognomije ruralnih naselij in bivališč na ozemlju, ki tvori most v Srednjo Evropo in na Balkan« (Nice 1940: 137). Gre za t. i. mehko asimilacijo, to je »prodiranje v vse pore narodnega tkiva manjšine prek organizmov, ki so bili hkrati sredstvo za pridobitev konsenza in nadzora nad ljudmi« (Kacin Wohinz 2005: 540), ki je bila bolj pretanjena in obenem bolj nevarna kot nasilna.

Modernizacija stavbarstva in stanovanjske kulture v povojni obnovi po prvi svetovni vojni je do mere, ki so jo določale širše družbenogospodarske razmere in stopnja tehnološkega razvoja na eni strani ter gospodarske zmožnosti in družbeno-kulturno okoliščine posameznega gospodinjstva na drugi strani, doprinesla h kakovosti bivanja in pripomogla k preoblikovanju dotedanje podobe vaške arhitekture; menimo pa, da je celovitejše priličenje bivališč moderniziranemu, deagrariziranemu in (sub)urbanizira-

---

med habsburško-beneško vojno pripisal Maksu Fabianiju (Pozzetto 1997: 240). Poškodovanim pa tudi zgolj delno poškodovanim cerkvam so po vojni nadomestili baročne čebulaste zvonike z oglejskimi in beneškimi, na mestu povsem porušenih cerkva pa so zrasle novogradnje v historičnem romanskem slogu s posameznimi bizantinskimi poudarki, prostostoječimi zvoniki in opečnatimi fasadami, npr. cerkev sv. Jurija v Ločniku, sv. Petra v Šempetru in Srca Jezusovega v Vrtojbi (Osvald 2002: 124–128).

¹⁹ Kljub zakonskim določilom in varstvu, ki ga je izvajala *Soprintendenza delle opere d'antichità ed arte*, ki je delovala od leta 1923 v Trstu, je bil uničen leta 1845 odkrit spomenik huzarju Paulu Rostasu v Logu pri Vipavi, delo kiparja Seppenhoferja. Še pravočasno je bil umaknjen spomenik Andreja Čehovina, delo kiparja Antona Bitežnika iz leta 1898, v Dolancih v dolini Branice. Odstranjeni sta bili tudi spominski plošči Štefanu Kociančiču in Juriju Grabrijanu v Vipavi (Marušič 2009a: 16; o spomeniku Paulu Rostasu prim. tudi Feigel 2009: 9).

²⁰ Večje pozornosti je bila stanovanjska arhitektura deležna pri snovanju novih naselij. Fašistična oblast je predvidela celotno podobo, strukturo in opremo novoustanovljenih naselij, npr. v bližnji Torviscosi med Trstom in Benetkami ter v Arsi (današnji Raši) in Pozzu Littoriou (današnji Podlabin) v Istri. Podrobneje o oblikovanju in postavljanju novih (agrarnih) naselij v času fašizma prim. Fuller (2004: 171–186).

nemu načinu življenja sledilo šele čez nekaj desetletij, v času drugega vala modernizacije v desetletjih po drugi svetovni vojni.

ARHIVSKI VIRI:

Archivio di Stato, Gorizia (ASGO): 104 Giudizio Distrettuale di Gorizia (1898–1922): Danni di guerra del Circondario di Gorizia: busta 805, 806, 807, 808, 810, 824, 830, 831, 832, 833, 835, 836, 838, 839, 840, 841, 842.

Musei provinciali di Gorizia (MPG): Archivio Piani documenti UPRA (Ufficio provinciale ricostruzioni architettura).

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG): 947 Zbirka gradiva za kroniko Podrage: t. e. 4.

USTNI VIRI:

Stibilj Marija, r. 1927, upokojena delavka in gospodinja, Lukežiči 11, Renče, 11. 12. 2009.

LITERATURA:

Bednařik, Rado

1932 *Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi*. Gorica: Sigma.

Bele, Venceslav

1927 Naš kmečki dom. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe*: 98–99.

Feigel, Miklavž

2009 *Pobrajdovcu in Kalaburci*. Ajdovščina: Tipkopis.

Fuller, Mia

2004 Tradition as a Means to the End of Tradition: Farmers' Houses in Italy's Fascist-era New Towns. V: Allsayyad, Nezar (ur.), *The End of Tradition*. London in New York: Routledge: 171–186.

Guštin, Damijan

2005 Soška fronta in njeno slovensko zaledje. V: Vodopivec, Peter in Katja Kleindienst (ur.): *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 62–74.

Jazbec, Tina

2001 *Arhitekt Maks Fabiani in njegovi projekti prenove na Primorskem: 1917–1922* (Diplomska

naloga). Ljubljana: Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Kovačič, Monika

2004 »Mama je skrbno zaklenila vrata in odšli smo ...«: Goriški begunci v avstrijskih deželah, 1915–1918, s posebnim ozirom na žensko – begunko (Diplomska naloga). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Kacin Wohinz, Milica

2005 Slovenci v Italiji. V: Fischer, Jasna idr. (ur.): *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1842–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga: 510–552.

Marušič, Branko

2009a Nepremična dediščina kot znamenje narodne in politične istovetnosti ob slovensko-italijanski meji v 20. stoletju. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 5: 11–18.

2009b Gorica med prvo svetovno vojno. *Studia Historica Slovenica* 9 (2–3): 417–438.

Nemec, Nataša

1997 »Incominciare all'alba e finire al tramonto«: Le fornaci nel Goriziano attraverso i secoli. V: Francescon, Paola in Alberto Mauchigna (ur.): *Il fuoco cammina: Fornaci e fornaci tra Judrio e Vipacco: (1900–1970)*. Monfalcone: Edizioni della Laguna: 183–205.

Nice, Bruno

1940 *La casa rurale nella Venezia Giulia*. Bologna: Nicola Zanichelli Editore.

Osvald, Monika

2002 Spomeniško varstvo in obnova Goriške po prvi svetovni vojni: Arhitekt Maks Fabiani (1865–1962) ter cerkve v Ločniku, Šempetru pri Gorici in Vrtojbi. *Acta historiae artis Slovenica* 7: 123–133.

Pahor, Radivoj

1999 Renče in Renčani skozi čas. V: Pahor, Radivoj idr. (ur.): *Šolstvo v Renčah 1815–1999*. Renče: Osnovna šola Lucijana Bratkoviča – Bratuša Renče: 5–29.

Pozzetto, Marko

1997 *Maks Fabiani – vizije prostora*. Kranj: L.I.B.R.A.

Rojc, Petra

2006 Podobe goriških opekarn: Etnološka raziskava podjetja Goriške opekarne kot osnova za scenarij muzejske predstavitve (Diplomska naloga). Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Sedmak, Drago

- 2006 Rihemberk v vrtincu prve svetovne vojne. V: Jereb, Zalka idr. (ur.): *Kronika Rihemberka – Branika II*. Branik: Krajevna skupnost, Kulturno prosvetno društvo Franc Zgonik Branik: 51–101.
- 2010 Renče v prvi svetovni vojni. V: Pahor, Miran in Radivoj Pahor (ur.): *Zbornik razprav o zgodovini Renč: Ob 750-letnici prve znane pisne omembe kraja Renče leta 1256*. Renče in Vogrsko: Občina Renče-Vogrsko: 106–132.

Stepančič, Ivan

- 1917 Kako izgledajo Renče: Izvirno poročilo »Slovencu«. *Slovenec* 45 (183): 5.

Svoljšak, Petra

- 2003 *Soča, sveta reka: Italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)*. Ljubljana: Nova revija.
- 2009a Velika vojna in Slovenci. *Studia Historica Slovenica* 9 (2–3): 297–316.
- 2009b Kronologija vojne pri Gorici 1915–1917. *Studia Historica Slovenica* 9 (2–3): 343–356.

Šešerko, Leo

- 1997 Salonit Anhovo. V: *Enciklopedija Slovenije* 10. Ljubljana: Mladinska knjiga: 370–371.

Širok, Kaja

- 2006 »Z eno nogo na poti v krtovo deželo«: Umik civilnega prebivalstva z Goriške v avgustu 1916. *Kronika* 54: 421–434.

Zupanc, Ciril

- 1978 *Kamen na kamen ...: Ob odkritju spomenika primorskim gradbincem v Renčah*. Renče: KS Renče.

OBČUTENJE DRUGE SVETOVNE VOJNE NA GORIČKEM

UVOD

Ena med zunanjimi silnicami družinskega in posameznikovega življenja, ki »iztiri« običajen življenjski krogotok, je prav gotovo vojna. Kako se je druga svetovna vojna odražala v življenju Goričancev, bomo skušali orisati na podlagi pričevanj intervjuvancev iz več vasi na Goričkem. Prebivalci Goričkega sicer niso bili neposredno izpostavljeni vojnemu prizorišču, saj se jih je samo dogajanje na frontah dotaknilo le posredno, ko je kdo od bližnjih prinesel novice oziroma so te prebrali v lokalnem časopisju. O neposrednem stiku lahko govorimo ob mobilizaciji katerega od družinskih članov in spremljanju premikov najprej Nemcev,¹ nato Madžarov in Sovjetov čez domače ali bližnje vasi. Povsem drug vidik doživljanja pa je opazen pri posameznikih, ki so bili v vojnem času v tujini, bodisi na sezonskem ali stalnem delu. Ugotavljali smo, da je vsaka starostna generacija vojni čas doživljala na sebi lasten način, tako otroci in mladostniki kot odrasli in starejši. Noben spomin ni enak drugemu, sploh pa ne individualni spomini, ki ne temeljijo vedno na dejstvih in niso vedno objektivni. Vendar pa je mogoče iz

---

¹ Prekmurje sta 6. aprila 1941 zasedli 101. in 125. nemška divizija iz sestava 2. armade, ki sta imeli zbirno mesto v okolici Radgone. Odpor jugoslovanske vojske je bil neznaten, prebivalci obmejnih vasi in predstavniki Kulturbunda pa so nemške vojake pozdravili z navdušenjem. Začetne razmere nemške okupacije so bile zgolj prehodne, saj je bilo Prekmurje določeno za madžarsko zasedbeno področje. 16. aprila 1941 so Nemci na prireditvi v Murski Soboti svečano predali oblast v Prekmurju Madžarom (Fujs 1991: 65).

niza spominov izluščiti takratna družbena dejstva, ki jih bomo analizirali, primerjali, rekonstruirali in jih pojmovali kot celoto ter tako skušali dojeti drugo svetovno vojno s perspektive posameznika in družine na Goričkem.

Intervjuvanci, prebivalci Goriškega, drugo svetovno vojno pojmujejo kot čas »za Vougre, te kda so Madžari bili, za Madžare, pod Madžari, za časa Madžarof«, s čimer označujejo začetek druge svetovne vojne, od aprila 1941 do prihoda Sovjetov, ko so Prekmurje okupirali Madžari. Obdobje, definirano z besedami: »te kda so Rusi šli, so Rusi prišli, te so Rusi bili« pa se nanaša na obdobje od jeseni leta 1944 pa do konca druge svetovne vojne, ko so Madžarsko zavzeli Sovjeti (Rdeča armada). Čas po drugi svetovni vojni pa je bilo obdobje »za Titoja«; to obdobje so intervjuvanci razdelili v več faz. Najočitnejši sta bili dve fazi, »tista slaba« tik po vojni, ko je bila »obveza«,² in »tista, ko je šlo na bolje« (v drugi polovici 20. stoletja, in sicer proti koncu 50 let, v 60. in 70. letih). Tedaj sta že bila opazna razvoj in napredek, k čemur je pripomoglo tudi odprtje meja.

Na podlagi intervjujev s prebivalci³ Goriškega in raziskav ugotavljamo, da je bilo vse do druge polovice 20. stoletja – ko tradicionalni način gospodarjenja počasi zamenja mehanizacija – goričkemu človeku pomembno le preživetje. Nobena druga skrb ni bila tako očitna kot to, kako bo preživel sebe in družino. Vse človekovo bivanje in delovanje je bilo že od pradavnine usmerjeno k preživetju, in nič drugače ni bilo med drugo svetovno vojno.

Izrazita skrb za preživetje je bila bržkone posledica skromnih razmer, v katerih so dolga stoletja živeli prebivalci Goriškega. Slab ekonomski položaj je bil stalnica že od časov, ko je bilo Prekmurje še pod madžarsko oblastjo. K revščini je pripomoglo tudi drobljenje zemlje, razslojevanje prebivalstva in pa večanje števila majhnih kmetov, veliko pa je bilo tudi nerodovitne zemlje. Ljudje so pogosto šli na tuje služiti denar za vračilo dolgov, nakup zemlje, popravilo stare hiše ali gradnjo nove. Izselsvanje, tako sezonsko kot stalno, katerega primarni vzgib je bila želja po izboljšanju gmotnega položaja, je potekalo skozi celo 20. stoletje, tudi med drugo svetovno vojno. V ospredju niso bili prestižni motivi, le želja preživeti. Ljudje so bili prisiljeni iti od doma, če so hoteli zaslužiti, saj večjih industrijskih središč v Prekmurju ni bilo. Samooskrbno kmetijstvo kot osnovni in skoraj edini način preživljanja se je na Goričkem kljub slabim narav-

² Narodna vlada Slovenije (Fujs 1992: 35) je 14. julija 1945 določila prednostno zaporedje obnove, pri čemer so posebno skrb namenili obnovi kmetijskih gospodarstev, saj je bila naloga podeželja preskrbeti mestno prebivalstvo in vojsko. Tako so vsi kmetijski presežki zapadli pod splošno obvezno oddajo. Hrano so zbirale in razdeljevale posebne nabavno-prodajne zadruge (NAPROZ).

³ Intervjuvanci so bili med drugo svetovno vojno v večini že mladinci (končali so osnovno šolo), nekateri že poročeni z lastnimi družinami, drugi pa še šolarji.

nim razmeram in majhnosti kmetijskih posesti ohranil še v drugi polovici 20. stoletja. Tam tudi ni bilo velikih vasi, hiše so bile in so še razpostavljene posamič po slemenih in pobočjih ter ponekod v gručah oziroma skupinah. Med drugo svetovno vojno in po njej so bile hiše lesene, z največ dvema sobama in s skromno opremo. Kupna moč prebivalcev Goričkega je bila slaba, njihov življenjski standard pa nizek. Gospodinjski proračun so si izboljševali z nabiranjem in s prodajo gob, sadja, zdravilnih zelišč, lesa ... Standard se je polagoma izboljševal šele v 60. letih 20. stoletja.

V pričujočem prispevku je govor o območju razmeroma majhnih podeželskih skupnosti, kjer je prevladoval in še danes prevladuje razširjeni tip družine in kjer je ves čas družinam močno oporo nudila sorodstvena mreža, še zlasti v vojnem času.

»ZA ČASA MADŽAROF«

Aprila 1941, ko so Madžari prevzeli oblast nad Prekmurjem, je bila vojaška uprava organizirana tako, da bi čim prej vzpostavili stanje izpred leta 1919, ko je bilo Prekmurje še del Madžarske,⁴ kar je pomenilo vzpostavitev stroge vojaške in policijske kontrole ter obvezno vpeljavo madžarskega jezika in kulture. Zamenjani so bili vsi dotedanji slovenski uradniki in učitelji ter uvedeni novi učni programi. Kljub temu pa imamo ob pričevanjih intervjuvancev občutek, da je bilo Goričko skorajda izolirano od dogajanj druge svetovne vojne. Samo vojno dogajanje so spremljali le od daleč in ni jim bilo težko sprejeti okupacije Madžarske, kajti ta niti ni bila nasilna, prej mila in usmerjena v propagando. Ko so prišli Madžari, menda sploh ni bilo slabo, toda dlje ko je trajala vojna, hujše je postajalo, in dajatve so bile čedalje večje. Poleg tega je prihajalo vedno več pripadnikov različnih narodnosti, »te pa že fse vrag prišo«. Kot se intervjuvanci spominjajo, so bile razmere težke in so morali ubogati navodila, še zlasti kar se tiče straže na vasi, ki je bila »za časa Madžarof« zapovedana.

»Znon, etan naš soused pa naš stari sta na vrsti bila, pa sta nej šla, sta spala, neta šla, somo enok vogrski žandarge po dveraj ružijo, nej so jiva najšli v vesi, so odili okouli, pa nindre jiva nej bilou, mogla bi pa biti. Mi smo žandare notri pūjstili, naš stari pa je skrivaj vō fikno, pa tistoga drūjgoga popoko, pa sta šla. Pa te je fse v rede bilou, ovak bi pa kazen bila ali pa zaprejte, to je strogo bilou za Vougre«⁵ (K. I., roj. 1929).

⁴ Ko so oblast v Prekmurju prevzeli Madžari, je pričel veljati odlok o vojaški upravi, ki naj bi ustvarila ugodne razmere za uvedbo civilne uprave. To je pomenilo v najkrajšem času izbrisati vse sledove, ki jih je v Prekmurju v 22 letih zapustila jugoslovanska država (Fujs 1991: 65).

⁵ V prevodu: »Vem, na vrsti sta bila naš sosed in naš stari, toda nista šla. Spala sta in ne bosta šla. Samo naenkrat pridejo madžarski žandarji in ropotajo po vratih. Niso ju našli v vasi, zato so hodili okrog,

Na splošno je bil med prebivalci prisoten strah pred neznanim, bali so se preletov letal, niso vedeli, kaj lahko pričakujejo. Čeprav niso bili neposredno izpostavljeni bojišču, je bil strah nenehno prisoten. Nekateri intervjuvanci, tedaj otroci, so poudarili občutke nelagodja, še zlasti ob preletu letal, drugi pa so vojno dogajanje spremljali z določeno mero radovednosti in zanimanja. Negotovost, ne le pri posameznikih – moških, marveč pri celotni družini, je bila prisotna tudi ob mobilizaciji.⁶

»Eti so Madžari zaseli do Mújre, kda so prevzeli, so Nemci najprle se prišli eno dva mejseca, te pa so prepújstili fse Madžaron, pa včase madžarski zakon, pa od 12 leta naprej si mogo na predvojaške iti, tü je bila komanda v Križefci, za cejli okoliš, 8 ali 10 vasi, tü kak je sejmišče bilou, so bile vežbe«⁷ (G. J., roj. 1931).

Ena od poti za uresničevanje ciljev madžarskih okupatorjev je vodila tudi skozi šolstvo.⁸ To je pomenilo uvedbo madžarskega črkopisa in pouk v madžarščini, kar je takratna mladina težko sprejela, saj niso bili večči jezika.⁹ Njihovi starši in stari starši so sicer znali madžarsko, sami pa le nekaj besed. Čeprav jih je veliko imelo sorodnike na Madžarskem in so starši pogosto pošiljali otroke tja, tudi za daljše časovno obdobje, da bi se naučili jezika, je tovrsten trud zadostoval le za nekaj osnovnega znanja. Zgodilo se je, da so učenje madžarščine prekinile prav vojne razmere. Tako se intervjuvanka (K. I., roj. 1929) spominja, da je stari oče prihitel ponjo v Budimpešto, kjer je bila že dlje časa pri sorodnikih (bratu starega očeta), in ker so Rusi že začeli bombardirati mesto,

---

a nikjer ju ni bilo, čeprav bi morala biti. Žandarje smo spustili v hišo, stari pa se je skrivaj izmuznil, spotoma pobral soseda in sta šla. Potem je bilo vse v redu, sicer pa bi sledila kazen oziroma bi šla v zapor. To je bilo strogo za Madžare.«

⁶ Prva mobilizacija v madžarsko vojsko je potekala od 25. avgusta do 15. septembra 1941 (Fujs 1997: 301), in vsi za vojsko sposobni moški, ki so postali madžarski državljani, so bili dolžni služiti vojaško obveznost, morebitno izmikanje je bilo strogo kaznovano. Trajajoča vojna je terjala vedno nove in čedalje mlajše vojake. Prebivalstvo je bilo toliko bolj prizadeto leta 1944, ko je bila splošna mobilizacija, ki je zajela vse prebivalstvo razen otrok do 14. leta starosti, matere z otroki do 10 let starosti in nosečnice.

⁷ V prevodu: *»Tu so Madžari zasedli do Mure. Ko so Nemci prevzeli, so najprej oni prišli za kakšna dva meseca, potem pa so vse prepustili Madžarom. Takoj je nastopil madžarski zakon in od 12-ega leta naprej si moral iti na predvojaške, komanda je bila tukaj v Križevcih, in sicer za ves okoliš osmih ali desetih vasi. Tu, kjer je sejmišče, so bile vaje.«*

⁸ Po okupaciji leta 1941 so bile šole na Slovenskem podvržene asimilaciji slovenskega prebivalstva. Posredovanje jezikovnega znanja je potekalo vzporedno z nacionalno in razredno preobrazbo. V Prekmurju je šola po madžarski zasedbi postala steber madžarizacije. »Jugoslovanske« učitelje so nadomestili madžarski, ki so iz šol izrinili vse, kar je bilo slovenskega (Okoliš 2009: 101, 104).

⁹ V Kančevcih so na šolo dodelili ogrsko učiteljico Lorand Edito z nalogo vzgajati mladino v ogrskem revizionističnem duhu in paziti na domačega učitelja. »Pričetkom šolskega leta 1942/43 je madžarska učiteljica z vso silo začela priganjati šolske otroke k učenju madžarščine ... Prebivalstvo je zaradi surovega postopanja z otroci začelo učiteljico sovražiti, ker ni mogla dobiti nikjer primerne stanovanja in hrane, je morala prositi za preemstitev ...« (Janež v *Vestnik*, 23. maj 1974: 13).

sta šla nemudoma domov. Pravi, da se je takrat uspela dovolj dobro naučiti madžarščine, saj jo govori in razume še danes.

»Za časa Madžarof obvezno bilou madžarski gučati, en čas sploj nej bilou slovenskoga pouka, te kda so že Rusi šli, so nan dali kedensko eno vörö,¹⁰ ka smo slovenski«¹¹ (G. J., roj. 1931).

»Najjüše je to bilou, ka smo nika nej meli za čteti. Vogrske je bilou, mij smo pa nej razmili, meni tou tak težko bilou, fse ka je stari paperof/bilou ger na iži, fse san vküp pobrala, pa eti en sosed biu malo mlajši od mejne, tisti je tuj rad čteo, tisti pa pa svoje vküp poubro, pa meni prineso, ges pa naše njemi, oba sva radiva čtela pa nika nej bilou, Muravidek, somo ton je pou slovensko pou vogrsko, pa oče so se tuj drage vidle, pa je vkray povedo«¹² (H. E., roj. 1920).

Mati z otroki. Prekmurje, okrog 1940 (Zasebni arhiv Ivanke Huber).

Med vojno je bil jezik predvsem za mlajšo generacijo precejšnja ovira pri komuniciranju in spremljanju aktualnih novic. Ne samo madžarščina, ovira v komunikaciji

¹⁰ V šolskem letu 1943/44 je prosvetno ministrstvo (Vallas es közgötatasugyi ministerium) izdalo odlok, da se je smela materinščina kot predmet poučevati dnevno eno uro, kar je moralo zajeti čitanje, spise, slovnico in petje. Starejši, ki tega niso želeli, pa so lahko vložili prošnjo proti poučevanju materinščine (Janež v Vestnik 13. junij 1974: 11).

¹¹ V prevodu: »Za časa Madžarov je bilo obvezno govoriti madžarsko, nekaj časa pa niti ni bilo pouka v slovenščini. Kasneje, ko so že Rusi prišli, pa smo dobili tedensko eno uro slovenščine.«

¹² V prevodu: »Najhujše je bilo to, da nismo imeli ničesar za brati, madžarsko je sicer bilo, a nismo razumeli. Meni je bilo to izredno težko, zato sem vse, kar sem našla starih papirjev na podstrežju, pobrala. Tu je bil tudi sosed, malo mlajši od mene, ki je prav tako rad bral. Tudi on je svoje papirje skupaj pobral, pa mi prinesel, da sva si izmenjala. Oba sva rada brala, a ničesar ni bilo. Muravidek je bil, ampak tam je pisalo pol v slovenščini, pol v madžarščini. Ker pa so se očetu zdele drage, je odpovedal naročnino.«

in razumevanju je bila tudi knjižna slovenščina, in to tako v šoli kot pri uradovanju in vsakdanjem sporazumevanju med domačini in tujimi vojaki.

Zelo malo je znanega o tem, kako so vojni čas doživljali žene in otroci, ki niso bili neposredno izpostavljeni bojiščem. Ugotavljamo, da nekdo, ki je bil v vojnem času otrok ali šolar, njegovi bližnji pa niso bili udeleženi v vojni, vojne ni doživljal tragično. V takih primerih zaznavamo vznemirljivost ob samih dogodkih, veselje ob novostih in posebne izkušnje z vojaki brez negativnega prizvoka. Določeni dogodki so bili tako vznemirljivi, da so ostali živo v spominu intervjuvancev, na primer vožnja s konjsko vprego, last ruskih vojakov, in opazovanje njihovih taborov.

Drugačno percepcijo pa opazimo pri posameznikih in družinah, ki so vojno doživljali neposredno, ko je bil nekdo od bližnjih vpoklican in je moral na tuje. Njegovi domači (družina in sorodniki) pogosto niso vedeli, kako je z njim, oziroma, ali je še sploh živ. Intervjuvanka (H. E., roj. 1920) je pripovedovala o svojem možu, ki je bil leta 1939 na sezonskem delu v Franciji. Ko so Francijo zasedli Nemci, je zapustil gospodarja in pobegnil domov, a je čez nekaj dni dobil poziv na orožne vaje. Na vajah je bil dve leti, samemu bojišču pa se je izognil tako, da se je skrtil. Leta 1944 pa je vendarle moral na prisilno delo v Szombathely, od koder je večkrat prihajal skrivaj domov za kak dan, dokler jih decembra 1944 niso poslali v Nemčijo. Vojna se je končala, drugi so prišli domov, njega pa od nikoder. Na začetku so še prejeli nekaj pisem, nato pa ni bilo nobenega glasu več. Domači (družina) so že izgubili upanje, da ga bodo še kdaj videli, ko je naposled (4. aprila 1946) le prišel. Najhujša je bila torej negotovost.

Vojni navkljub so ljudje skušali svoje vsakdanje življenje živeti v borbi za preživetje, zato jih ni bilo malo, ki jih je vojna presenetila v tujini med sezonskim ali stalnim delom. Nekateri so se prav zaradi vojne vrnili domov, sicer bi tam ostali dlje. Intervjuvanka (H. R., roj. 1916) je pripovedovala, da je bila tri leta na delu v Angliji, kjer bi še ostala, če se ne bi začela vojna, zato je spakirala in šla domov. Z vlakom se je peljala do Maribora, naprej pa zaradi zapor ni mogla. K sreči je naletela na voznika tovornjaka prav iz svoje vasi.

Nekateri med vojno niso imeli namena priti domov in niti niso vedeli, kaj se tam dogaja, kajti vso vojno obdobje so preživeli na tujem.

»Ka je pa bojnskoga časa se godilo tū doma, tou pa ge nika ne ven, zatou ka san cejlo bojnsko vrejmen ge bijla v Franciji. Za ton be znala bole povedati, kak je bilou ali za tū pa sploj nej. Ton je pa tūj plača somo takša bijla, ka si komaj se preživilo. Tij se geste meu, somo malo si dobo, nej bilou«¹³ (S. H., roj. 1913).

Intervjuvanka (S. H., roj. 1913) se je spominjala težav, ki jih je imela s pridobitvijo

¹³ V prevodu: *»Kar se je v vojnem času godilo doma, tega ne vem nič, ker sem vso vojno obdobje bila v*

rojstnega lista, saj so Prekmurje že zasedli Madžari, sama pa se je imela namen poročiti v Franciji, kjer sta se s partnerjem spoznala. Čeprav je tam že dlje časa delala, se brez rojstnega lista ni mogla poročiti. Naposled so se njeni domači znašli in ji ga poslali po pošti preko Madžarske.

Drugi, ki jih je vojna ujela na tujem, pa zaradi zaprtih meja kljub želji nekaterih niso mogli domov. Pismo žene, ki je bila v vojnem času v Franciji na sezonskem delu in zaradi zaprtih meja ni mogla domov, priča o neizmerni žalosti zaradi brezizhodne in negotove situacije, v kateri se je znašla: »... *malosan otzalosti nej fertik ka nemren domou kame napistijo prek granice kaje bojna pase samo soldacke vozijo paje takšna navola bokomaj ...*«¹⁴ Pismo konča z besedami:

»... *zazdajti več nemren pisati zdaj vas estye trnok lepou pozdravljan pavon dobro zdravgve zelen pa dabi vas eto moje malo pismo kak naj lepšen zdravgvi najšlo i veselilo vajbi zdaj doma bila kak nasveti živela dasipa nemren pomagati nejsebi pa nej von kamije takša žalost ka nemren gyesi pa nej nika pišimi fčasi nazaj ... gyazi tak znon kije žmetno datipa nemren pomagati vij mate žalost doma gyes pa eti – zbogon dovidenja našega lajko de pa bok pomago kaprijden domov kak pistijo domov tak prijden domov.*«¹⁵

Spet tretje je pomanjkanje¹⁶ sililo v iskanje zaslužka na sezonskem delu na

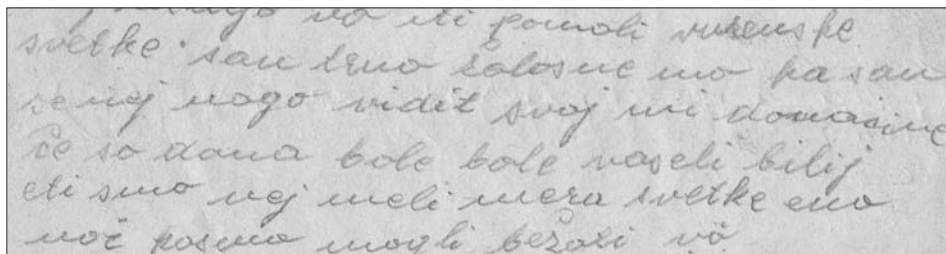

Franciji. Za tam bi bolje znala povedati, kako je bilo, za tukaj pa sploh ne. Tam pa je plača bila komaj za preživetje. Hrano si imel, ampak malo si dobil, ker je ni bilo.«

¹⁴ V prevodu: »... *umiram od žalosti, ker ne morem domov, ne dovolijo mi preko meje, ker je vojna in se samo vojaki vozijo pa je takšna nesreča, o moj bog ...*«

¹⁵ V prevodu: »*Za zdaj ti več ne morem pisati, zdaj vas le še zelo lepo pozdravljam in vam dobro zdravje želim, pa da bi vas to moje malo pismo v kar najlepšem zdravju našlo in razveselilo. Raje kot vse na svetu bi zdaj bila doma, vendar ne morem pomagati ne sebi in ne vam. Tako sem žalostna, da niti jesti ne morem in nič drugo. Takoj mi odpiši ... Jaz tako ali tako vem, da je težko, ampak ti ne morem pomagati, vi imate žalost doma, jaz pa tu. Zbogom do našega snidenja, lahko da bo bog pomagal, da pridem domov. Ko dovolijo, takoj pridem domov.*«

¹⁶ Splošno pomanjkanje, ki je pestilo prebivalstvo, je bilo pričakovano in država je sprejela ukrep za brezmesne dni, na primer Uredbo o varčevanju z živili (*Murska krajina*, 4. jul. 1940): sreda, četrtek in petek so bili v vsej državi brezmesni dnevi. Te dni je bila prepovedana prodaja svežega telečjega, govejega in svinjskega mesa. Restavracije, javne kuhinje in drugi gostinski obrati te dni niso smeli nuditi jedi z mesom, kar pa ni veljalo za notranje organe. Oktobra (*Murska krajina*, 20. okt. 1940: 2) istega leta so uredbo spremenili, in sicer sta poslej bila le dva brezmesna dneva. V časopisu so se pojavljali tudi članki o druginji in porastu cen zaradi vojne in razna opozorila za varčevanje in skrbno ravnanje z živili in drugimi izdelki, na primer Varčujte z milom! (*Murska krajina*, 17. nov. 1940: 2). Z letom 1941 so z uredbo vlade omejili prodajo življenjskih potrebščin. Uredba je prepovedovala, da bi trgovci prodajali večje količine le-teh (*Murska krajina*, 2. feb. 1941: 1). Istega dne je bilo objavljeno, da je s prvim januarjem 1941 ban Dravske banovine določil, da sme dobiti vsaka odrasla oseba samo po 4 kg pšenične moke ali 13,33 kg kruha na mesec, otroci do 6 let 2 kg moke ali 6,66 kg kruha, otroci od 6 do 14 let pa 3 kg moke ali 10 kg kruha, delavci – težaki pa po 5 kg moke, v ta namen da bodo s prvim februarjem izdane nakaznice po vsej Dravski banovini. Podobna novica o nakaznicah je bila

Odlomek iz pisma, Nyirbar, april 1944 (Zasebni arhiv Ivanke Huber).

Madžarskem in so vojno doživljali bolj neposredno. Leta 1944 so šli z Goričkega na sezonsko delo na marofe, in sicer organizirano preko palerjev.¹⁷ Od spomladi do jeseni so bili na polju in pogosto so morali bežati z njive ter se skriti, ker je grozila nevarnost bombnih napadov, pa tudi ponoči so morali iz istega razloga iz postelje in se skrivati. O slednjem priča tudi odlomek iz pisma, ki ga je napisal mož na sezonskem delu v kraju Nyirbar na Madžarskem dne 16. aprila 1944: »... vuzenske svetke san trno žalosne meo ka san se nej mogo vidit svoj mi domačime če so doma bole bole veseli bilij eti smo nej meli mera svetke eno noč kasma mogli bežati vö ...«¹⁸

Goričanci pa so bili tudi iznajdljivi in so znali trenutni položaj marsikdaj obrniti sebi v prid, tako so se na primer znašli in si prisvojili precej stvari od Madžarov, ko so ti bežali pred Sovjeti. Konji, ki so ostali za madžarskimi vojaki, so bili posebna dragocenost. Zaradi velikega siromaštva so bila zelo dobrodošla tudi kakšna oblačila, na primer hlače in plašči, pa tudi škornji. Bili pa so tudi primeri, ko so madžarski vojaki brez vprašanj vzeli domačinom, kar so potrebovali. Slednji so najteže občutili odvzem hrane, pijače ali sena za živino, kajti tega je na Goričkem nenehno primanjkovalo in je bilo s težavo pridelano.

---

objavljena tudi v *Novinah* (6. feb. 1941: 2), kjer so izrazili še pomislek ob visoki ceni pšenice, ki so jo prodajali špekulanti, kajti Prekmurje je veljalo za pokrajino, kjer se je pridelalo dovolj pšenice za prehrano prebivalstva. Sumili so na tajno izvažanje in zato strogo prepovedali izvažati pšenico. Vse glavne prehode so zastražili in tudi na cestah postavili kontrole.

¹⁷ Palerji so bili posredniki sezonskega dela.

¹⁸ V prevodu: »... velikonočne praznike sem imel zelo žalostne, nisem mogel videti svojih domačih, če so doma bili bolj veseli, tukaj nismo imeli miru niti eno noč za praznike, ker smo morali bežati ven ...«

»TE KDA SO RUSI BILI«

V pojmovanju Goričancev je drugo obdobje druge svetovne vojne ozaveščeno kot obdobje »*te kda so Rusi bili*«. Med vojno je bilo med domačim prebivalstvom povsem običajno »nudenje gostoljubja« v smislu prenočevanj, sprva madžarskih vojakov, pozneje tudi ruskih. Pogoste so pripovedi, da so morali ljudje, še zlasti, če so imeli prostor, odstopiti sobo sovjetskim vojakom. V hišah pa so prenočevali le pomembnejši vojaki, kočijaži, zdravniki in oficirji, slednji včasih tudi s svojimi ženami.

»Eti pri nas pouleg so meli eno 30, 40 kraf, tou so seuf meli, meli so birke, svinje, eti so 6 kednof na našen dvorišče autoprevoznik biu, konji pa koles, pa tisti kočij je pri meni spau notri fkuči, šest kednof, v spalnici pa sta dva Rusa – doktora bila. Tou so pri večij družinaj tak spali. Vodnej so odišli, ka ji nej bilou, vnoči pa so prišli spat, tej so pošteni bilij, ešče me pelo fčase ta gor, s tistimi lejpimi konji«¹⁹ (H. A., roj. 1935).

Iz tovrstnih prisilnih znanstev pa sta se znala razviti tudi prav posebno sožitje in naklonjenost. Domačini so v svoji gostoljubnosti in prijaznosti pogosto ponudili hrano ruskim vojakom, kar so ti vzeli, vendar je moral hrano, da bi ne bila zastrupljena, najprej poskusiti gostitelj. Brezpogojnega zaupanja torej vendarle ni bilo, kar je razumljivo, saj je bil to vojni čas. Kadar so Sovjeti potrebovali usluge domačinov, na primer šivanje oblačil, so vedno dali kaj v zameno, kakšno »žajfo« (milo). To je bilo precej dragoceno, sploh če pomislimo, da so ga takrat kuhali doma iz luga in masti,²⁰ česar pa je ves čas primanjkovalo. Prav tako so sovjetski vojaki v zameno za hrano in pijačo dali oblačila, nogavice in razno drugo blago, ki so ga nabrali na Madžarskem. Intervjuvanka (G. K., roj. 1937) se spominja, da je leta 1944, stara sedem let, prvič jedla bombone, podobne črnim vezalkam, ki so jih otrokom delili Sovjeti, ko so prijahali v vas.

Nekateri intervjuvanci Sovjete označujejo kot samosvoj, divji narod. Med sovjetskimi vojaki so bili namreč tudi taki, ki so posiljevali ženske in dekleta, čeprav je bilo to prepovedano in so jih njihovi oficirji kaznovali. Zatorej se ne smemo čuditi številnim pripovedim o strahu in skrivanju deklet pred Sovjeti.

Tudi ponoči ni bilo preveč varno hoditi naokrog, kajti hitro je bil lahko kdo osumljen vohunjenja: *»Oča ne ven koma šou, na nikši sestanek, pa so ga zaprli, ka prej*

¹⁹ V prevodu: *»Tu pri nas so imeli kakih 30, 40 krav, ki so jih pripeljali s sabo. Imeli so tudi ovce in prašiče. Pri nas na dvorišču so bili avtoprevoznik, konji in kočija kar šest tednov. Kočijaž je spal pri meni v hiši šest tednov, v spalnici pa sta bila dva zdravnika Rusa. To so pri več družinah tako spali. Podnevi so odšli, jih ni bilo, ponoči pa so prišli spat. Ti so bili pošteni – včasih so me še peljali tja gor s tistimi lepimi konji.«*

²⁰ Več o kuhanju mila v Prekmurju glej Pšajd 2011: 55.

*špijun, pa te od mame oča šou ka so ga vö püjstili, tak večer nej smeo iti trno nikan*²¹ (Č. K., roj. 1945).

Veliko ljudi je moralo sovjetskim vojakom kopati strelne jarke, na primer v Sebeborcih, katerih pa niso uporabili, ker je bilo vojne prej konec. Sovjeti so imeli v Ivanovcih in tudi drugod po Goričkem postavljene šotore, ki so bili po pripovedovanju intervjuvancev celo okrašeni z rožami. Okoliške ženske so hodile tja delat in kuhat, kajti vojaki so imeli vse, od živine naprej, s sabo.

*»Za nomi je en velki travnik biu, pa ton so Rusi meli po cejle gule živine, ka so gnali za seuf. Pa te ton so meli mesnico, ka smo mi mlajši ešče kouli odili pa glejdali, ka so ton klali, pa küjnja je bila tak na tovornjakaj, ka so küjali za dosta lüdi. Pa znon, ka so gulaš küjali, pa so našin pojban dali eno kontlo, ka naj gejmo. Pa so se babica bođali, ka nas zastrupijo, pa so ta vlejali tisti gulaš, pa znon, ka se brat tak buno, ka ka so ta vlejali, ka tou dobro gej. Pa te ženske fse so mogle iti, ka so gvont prale Rusan, pa takšo mejko žajfo so mele, pa so s tistin prale*²² (L. M., roj. 1935).

Iz strahu pred še večjim pomanjkanjem so ljudje tudi marsikaj skrili, tako da so zakopavali v zemljo, na primer *»lagve vina, bečko vina, kromper, mast ...*«, da jim vojaki ne bi vzeli. Po drugi strani pa sta tako madžarska kot sovjetska vojska, ki sta se dlje časa zadrževali na ozemlju Goričkega, pri ljudeh vzbujala usmiljenje in sočutje.

»ZA TITOJA«²³

Čas takoj po vojni tja do leta 1952 intervjuvanci označujejo za *»veliko hujšega«* kot čas med samo vojno. Sodeč po pričevanjih intervjuvancev je življenje ljudi na Goričkem najbolj prizadela *»obvezna oddaja«*. Najpogostejši odgovor intervjuvancev na vprašanje, kako se spominjajo obdobja druge svetovne vojne, je bil, da je takrat prišla

²¹ V prevodu: *»Oče je šel ne vem kam, menda na sestanek, pa so ga zaprli, češ da je vohun. Potem je mamin oče uredil, da so ga izpustili. Tako ob večerih ni bilo preveč varno iti kam.«*

²² V prevodu: *»Za nami je bil veliki travnik, kjer so Rusi imeli cele »gule« živine, ki so jo gnali za sabo. Imeli so tudi mesnico. Mi kot otroci smo hodili naokrog in gledali, kako so klali. Tudi kuhinjo so imeli, sicer na tovornjakih, ker so kuhali za dosti ljudi. Vem, da so kuhali golaž in so dali našim fantom eno kanglo, da naj jemo, pa so se babica bali, da bi bilo zastrupljeno in so vse zlili stran. Brat pa se je jezil, zakaj so to storili, ker je golaž dober. Pa vse ženske so morale hoditi prat oblačila Rusom. Imele so mehko milo, pa so s tistim prale.«*

²³ Na ozemlju Prekmurja se je nova uprava, katere nosilec je bila t. i. ljudska oblast, formirala 8. aprila 1945 (Fujs 2000: 74). Čas po drugi svetovni vojni so zaznamovali procesi socialistične oblasti (Roudi 2009: 45–49). Tako so bili v Prekmurju v obdobju administrativnega socializma med letoma 1945 in 1953 izvedeni nacionalizacija, agrarne reforme, kolonizacije, obvezni odkupi in ustanavljanje zadrug.

Odločba o obvezni prodaji govejega mesa leta 1949 (Zasebni arhiv Ivanke Huber).

Okraj: L. Sokota Zaporedna številka gospodarstva po seznamu: 10
 KLO: Kančevci seznamu: 10
 Številka: 10/49 Odločba številka: 10
Kančevci 18. VII 1949

Na podlagi člena 8. Uredbe o obveznem odkupu živine v letu 1949 (Ur. list FLRJ št. 6 — 36/49) izdaja KLO Kančevci naslednjo nahodno

ODLOČBO

po kateri je tov. Gospod Josip
 iz Kančevci hiš. št. 54 dolžan prodati po državnih vezanih cenah s pravico do prejema bonov po predpisih Uredbe o prodaji kmetijskih pridelkov (Ur. list FLRJ št. 12 — 64/48)

45 kg žive teže goveje klavne živine (od tega _____ kom. bikov, _____ kom. volov, _____ kom. krav, _____ kom. juncev, _____ kom. junic, _____ kom. telet)

_____ kg žive teže drobnice (od tega _____ kom. ovac, _____ kom. jagnjet, _____ kom. koz in _____ kom. kozličev)

_____ kom. mršavih prašičev z najmanjšo živo težo _____ kg za 1 komad

_____ kom. pujskov z najmanjšo živo težo _____ kg za 1 kom.

Rok oddaje po mesecih 30 VII 1949

I — 66 — 49 T 1450 49 Državna založba Slovenije — Obravec 2,54

»obveza« in da so morali dati, kar je bilo predpisano. Najtežje so občutili odvzem hrane (masti) ali vira hrane (krave), ki je omogočal preživetje celi družini. Prehrana na Goričkem je namreč v tem času temeljila na mleku (mlečni kaši, žgancih ...) in vrtninah (zelju, repi, krompirju), ki so jih sami vzgojili. Meso je bilo na mizi le izjemoma, in sicer ob težkem delu ali posebnem dogodku – praznovanju. Če vemo, kako so ljudje na Goričkem živeli, potem lahko razumemo današnje negotovanje in takratno stisko, kadar se govori o »obveznih oddajah«. Določila obveze (obvezne oddaje) je bilo treba ubogati, sicer so enostavno prišli in vzeli.

»Za Titoja nej bilou lejko, ka so ti kravo vö odgnali, nan so tütj, pa 30 kil masti smo mogli dati, če si nej dao, te preiskava prišla, nekše aktivisti, pa so ešče po omaraj mast iskali. Mogo si date! Non so kravo vö odegnali, pa jo v prazno štalö v farofi, pa naš stari odo pa jo odvejzo, pa nazaj domov prigno, pa so nej na pamet zejli, pa te krava ostala, mast smo pa dali«²⁴ (K. I., roj. 1929).

Nemalokrat so ljudje svojo lastnino (krave) branili tudi z veliko jezo in celo grožnjami.

»Krave so ta pelali, takša obveza je bijla ... pa je prišo, ka de go vö s štale gnau, te že v štali biu, ka odveže pa de gnau, ge san pa železne rasoje zejla, pa san pravla, če de go pelo, ka rasoje v njega smeknen, li san zonzin šla, ese vö do ceste je šou znak, pa se zbojo, ka san nervozna. Da bi ga smeknola, tou san pravla. Krava je te ostala, pa tütj je tak tisto mijnolo, ka so več krafnej pobejrali, takše obveze so bilej«²⁵ (Č. I., roj. 1926).

Največjo krivdo in odgovornost za izvrševanje obveze intervjuvanci pripisujejo takratnim vaškim odbornikom. Mnogi trdijo, da je bilo laže preživeti med vojno kot po njej, in ocenjujejo, da prave svobode po vojni ni bilo, po končani obvezi pa je vendarle šlo na bolje.

SKLEP

Čas druge svetovne vojne na Goričkem je v spominih in dojemanju intervjuvancev razdeljen na dve fazi – »za Madžare« in »za Ruse« – in čas tik po vojni – »za Titoja«. Zadnje obdobje delijo v dve fazi: »tisto slabo« tik po vojni, ko je bila obveza, in »tisto, ko je šlo na bolje« v drugi polovici 20. stoletja, in sicer proti koncu 50. let, v 60. in 70. letih. Kot smo ugotovili z raziskavami, je ljudi najbolj pestilo in prizadelo pomanjkanje hrane. Najbolj travmatično, celo tragično, so namreč doživljali čas po drugi svetovni vojni do leta 1953, ko so se bili prisiljeni soočati z »obvezo« (obvezno oddajo). Percepcija druge svetovne vojne v letnicah je torej za intervjuvance brez vsebine, ta je

²⁴ V prevodu: »Za časa Tita ni bilo lahko, saj so ti vzeli kravo, tudi nam so in 30 kg masti smo mogli dati. Če nisi dal, je sledila preiskava, prišli so nekakšni aktivisti in še omare preiskali, če je kje mast. Moral si dati! Nam so kravo odgnali in jo privezali v prazen hlev v župnišču pa je šel naš stari, jo odvezal in prignal nazaj domov. Pa niso ničesar opazili. Krava je tako ostala, mast smo pa dali.«

²⁵ V prevodu: »Krave so odpeljali, takšna obveza je bila ... pa je prišel, da bi jo odgnal iz hleva, že je bil v hlevu, da bi jo odvezal in odgnal. Jaz pa sem vzela železne vile in rekla, da če jo odpelje, zabodem vile v njega. Šla sem za njim, vse do ceste je šel zadenjsko, bal se je, da sem nervozna. Zabodla bi ga, to sem rekla. Krava je tako ostala in tudi tisto je minilo. Krav niso več pobirali. Takšna obveza je bila.«

namreč določena z besednimi zvezami, ki natanko povedo, kaj se je takrat dogajalo in kdo je bil prisoten na območju Goričkega.

Vsa dejanja in prizadevanja posameznikov so bila usmerjena k preživetju – primarnemu vzgibu človeštva že od pradavnine. Preživetje je bilo glavni smoter prebivalcev Goričkega tudi med drugo svetovno vojno in po njej. Četudi niso bili neposredno izpostavljeni bojišču, so prebivalci vendarle občutili posledice vojnih grozot. Lahko rečemo, da so bili tisti, ki so ostali doma, torej žene, otroci in drugi sorodniki udeleženci vojne na svojstven način, bojevali so bitko za preživetje. Prebivalci Goričkega so že tako in tako bili najhujši boj z vsesplošnim pomanjkanjem, ki je bilo med drugo svetovno vojno in tik po njej še toliko izrazitejše.

Med drugo svetovno vojno je bilo družinsko življenje okrnjeno v smislu primarnih družinskih funkcij. Tam, kjer je bil zaradi vojne odsoten mož oziroma oče, so se morali preostali družinski člani soočiti s prerazporeditvijo vlog. Očetovo ali možovo delo se je preneslo na druge družinske člane, toda kljub temu je bilo samo izvajanje vlog družinskih članov nepopolno, kajti očetove oziroma moževe vloge ni bilo mogoče povsem nadomestiti. Člani družine so se morali prilagajati nastalemu položaju, prevzeti naloge, ki jih sicer morda niso opravljali, da bi družina lahko kolikor je le mogoče običajno funkcionirala in preživela. Vojne razmere so povzročile, da so žene za daljše obdobje ostale brez mož, otroci brez očeta, starši brez sinov. Družine in posamezniki na Goričkem so bili zaradi sezonskega dela v tujini sicer pogosto soočeni z odsotnostjo katerega izmed članov, vendar je bila odsotnost med vojno drugačna, predvsem nepričakovana, negotova in na njo niso bili pripravljani, zato so jo toliko težje sprejeli. Družina in njeni člani so vsekakor čutili pritisk in posledice vojne. Negotov in slab ekonomski položaj, ki je bil že sicer stalnica na Goričkem, pa so občutili še vrsto let po vojni.

Ovira za razvoj Goričkega in izboljšanje gmotnega položaja posameznika so bile med drugim tudi zaprte meje, zaradi česar je mnogo ljudi odšlo v tujino »na črno«, pozneje, okrog leta 1960, ko so se meje odprle, pa so tovrstne migracije postale še številčnejše. Večina intervjuvancev je prepričanih, da so si ljudje gmotni položaj lahko izboljšali le z »avstrijskim šilingom« in drugo tujo valuto. Druga svetovna vojna je bila ena med skrajnostmi 20. stoletja, ki je pustila neizbrisne posledice tudi na biografiji temeljne življenjske skupnosti. Prav tako je pustila neizbrisen pečat v življenju ljudi in še danes se je živo spominjajo.

VIRI:

- C., F. (roj. 1928). Intervju. Poznanovci, 27. avgust 2010.
Č., I. (roj. 1926). Intervju. Kančevci, 23. februar 2010.
Č., M. (roj. 1928). Intervju. Križevci, 11. januar 2011.
Č., K. (roj. 1945). Intervju. Križevci, 2. februar 2011.
G., J. (roj. 1931). Intervju. Križevci, 9. februar 2011.
G., K. (roj. 1937). Intervju. Filovci, 12. november 2009.
H., A. (roj. 1935). Intervju. Križevci, 9. februar 2011.
H., E. (roj. 1920), Intervju. Kančevci, 23. februar 2010.
H., R. (roj. 1916), Intervju. Kuzma, 10. junij 2010.
K., I. (roj. 1929). Intervju. Kančevci, 2. marec 2010.
L., M. (roj. 1935). Intervju. Poznanovci, 27. avgust 2010.
P., J. (roj. 1939). Intervju. Kančevci, 22. september 2010.
S., H. (roj. 1913). Intervju. Čepinci, 2. julij 2010.
Murska krajina. (1940). Trije brezmesni dnevi, 4. jul.: 1.
Murska krajina. (1940). Samo dva brezmesna dneva, 20. okt.: 2.
Murska krajina. (1940). Varčujte z milom!, 17. nov.: 2.
Murska krajina. (1941). Omejitev prodaje življenjskih potrebščin, 2. feb.: 1.
Murska krajina. (1941). Ko dobimo nakaznice za moko in kruh, 2. feb.: 1.
Novine. (1941). Nakaznice za kruh in moko, 6. feb.: 2.
Pismo G. H. Francija, 8. september.
Pismo S. A. Nyirbar, 16. april 1944.

LITERATURA:

Fujs, Metka

- 1991 Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju. *Kronika* 39(1/2): 63–69.
Dostopno na: www.dlib.si (18. 11. 2011).

Fujs, Metka

- 1992 Obnova v Prekmurju. V: Fujs, Metka (ur.), *Zbornik soboškega muzeja II*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej: 33–42.

Fujs, Metka

- 1997 Osvoboditev ali okupacija, Madžari, Vendi ali Slovenci. V: Balažic, Janez in Branko Kerman (ur.). *Pokrajinski muzej Murska Sobota: Katalog stalne razstave*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej: 297–306.

Fujs, Metka

- 2000 Prekmurci v dvajsetem stoletju. V: Balažic, Janez in Metka Fujs (ur.), *Prekmurje na*

obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij: Zbornik referatov z znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji, Murska Sobota, 9. do 11. september 1999. Murska Sobota: Pokrajinski muzej.

Janež, J.

1974 Bili in ostali so Slovenci: Prekmurske šole med madžarsko okupacijo. *Vestnik*, 23. maj in 13. junij 1974.

Okoliš, Stane

2009 *Zgodovina šolstva na Slovenskem.* Ljubljana: Slovenski šolski muzej.

Pšajd, Jelka

2011 *Čist moraš s tega sveta: Spodnje perilo, higiena in lepotni ideal v Pomurju.* Murska Sobota: Pokrajinski muzej.

Roudi, Bernarda

2009 Vojna škoda v Prekmurju. V: Kuzmič, Franc (ur.), *Zbornik soboškega muzeja* 13–14. Murska Sobota: Pokrajinski muzej: 45–58.

FRANC KUZMIČ

DRUGA SVETOVNA VOJNA IN USODA ŽIDOVSKIH DRUŽIN V PREKMURJU

Pomen prisotnosti židovske skupnosti v Prekmurju se kaže na mnogih področjih družbenega in gospodarskega življenja. Zelo pomembna je bila za razvoj tukajšnje trgovine, gostinstva, industrije in veletrgovine. Pred naselitvijo Židov v pokrajini je bilo meščanstva malo, na njegovo oblikovanje so pomembno vplivali prav Židje! Čeprav so bili v Prekmurju po prvi svetovni vojni zaznavni zametki kapitalizma, je bila večina večjih podjetij ter manjših ali večjih tovarn in trgovin v njihovih rokah. Že to je bilo povojnim oblastem dovolj, da so izvajale pritiske na židovsko skupnost ter nacionalizirale njihovo premoženje. Židje, ki so preživeli koncentracijska taborišča, so se po drugi svetovni vojni vrnili v povsem izropane hiše, trgovine, tovarne, druge obrate, itd. S prvo (1946) in z drugo nacionalizacijo (1948) so bili podržavljeni industrija, trgovina, bančništvo in zavarovalništvo ter največji del prometa in gostinske, prosvetne, kulturne in zdravstvene dejavnosti. Židje so izgubili še tisto, kar jim je ostalo po drugi svetovni vojni. Številni med njimi so razočarani zapustili Prekmurje in to t. i. »novo domovino«.

ZGODOVINA PRISELJEVANJA ŽIDOV V PREKMURJE

Že v 1. stoletju našega štetja so v Panoniji v diaspori živele židovske družine. To izpričuje tako imenovani aquincumski nagrobni kamen, katerega so v Aquincumu (pri Budimpešti) postavili žalujoči starši svojemu prezgodaj umrlemu sinu. Zanimiva je še

Židovska sinagoga v Murski Soboti z rabinatom v ozadju, 20. leta 20. stoletja (Zasebni arhiv Franca Kuzmiča).

ugotovitev, da so Židje že pred prihodom Madžarov v Panonijo živeli ob severozahodni meji; številni med njimi so se od tu preselili v Nemčijo (*Magyar ... 1929: 871*).

Ozemlje današnjega Prekmurja je imelo v obdobju pod Ogrsko sorazmerno ugodno lego za razvoj srednjega trgovskega stanu. Tu je namreč potekala meja med agrarno Ogrsko ter obrtno in industrijsko bolj razvitim ozemljem današnje Avstrije in Nemčije. Čez Prekmurje so že v 14. stoletju vodile dobre mednarodne poti oziroma povezave iz Nemčije preko Avstrije proti vzhodu. Med pospešenim razvojem trgovine, gostinstva in denarnega prometa se je židovsko prebivalstvo začelo naseljevati tudi v Prekmurju. Sprva so bili židovski priseljenci trgovci, mesarji, gostilničarji in pripadniki podobnih poklicev.

Po etnogenezi Žide delimo v tri skupine, oblikovane glede na deželo porekla. Aškenazi izvirajo iz Nemčije, sefardi iz Španije, tako imenovane 'vzhodne skupnosti' (*edot hamizrah*) pa iz raznih držav Afrike in Azije. Cadik Danon njihove značilnosti pojasnjuje takole:

»Ni bistvene razlike v verskih obredih med aškenazi in sefardi. Gre le za različne

jezike, ki so jih uporabljali glede na vpliv matične države, v kateri so živeli. Tako sefardi v osnovi uporabljajo starošpanski jezik, ladino, aškenazi pa »popačeno«
nemščino, mešanico nemških, slovanskih in hebrejskih besed, tj. jidiš«
(Danon 1989: 21).

Prekmurski Židje so bili aškenazi. Kakor sem že omenil, tako imenujemo nemške Žide in tiste, ki so se znašli v nemški židovski kulturi, ter židovske skupine na vzhodu, ki so se iz njih razvile: tudi poljske, ruske in druge slovanske Žide; prav tako francoske zahodne in vzhodne Žide, kakor tudi angleške, belgijske, holandske in skandinavske, madžarske, avstrijske, češke in večji del ameriških, južnoafriških in avstralskih. (*Magyar ...* 1929: 62–63).

Že vizitacijski zapisnik iz leta 1688 navaja, da je bilo v prekmurski turniški katoliški pražupniji precej »krivovercev in sektarcev«. Na tej podlagi lahko domnevamo, da so bili s tem verjetno mišljeni protestanti, pripadniki kakšne bratovščine in tudi Židje, ki jih je tako označevala takratna Katoliška cerkev.

Iz matičnih knjig soboških Židov je mogoče razbrati, da so se Židje v drugi polovici 19. stoletja priseljevali v Prekmurje iz sosednje Avstrije, predvsem s Štajerskega in z Gradiščanskega. Del Židov se je priselil v Prekmurje tudi iz Madžarske, kjer je bilo 7 odstotkov prebivalstva židovskega, največ iz mesta Zalaegerszeg iz županije Zala, ki je bila geografsko zelo blizu Prekmurju. Za priseljevanje je bilo pomembnih več

Obred v soboški sinagogi, 30. leta 20. stoletja (Zasebni arhiv Franca Kuzmiča).

Notranjost židovske sinagoge v Murski Soboti, 30. leta 20. stoletja (Zasebni arhiv Franca Kuzmiča).

dejavnikov. Prva sta bila vsekakor volja in naklonjenost zemljiškega gospoda. Kadar je ta od priseljencev in njihovih dejavnosti pričakoval materialne koristi ali je koga med njimi poznal, je dovolil priselitev novih prebivalcev na svoje ozemlje, seveda tudi Židov. Temu so sledile davščine, ki so bile pri posameznih zemljiških gospodih različno visoke. Tam, kjer so bile zelo visoke in za

priseljence nesprijemljive, se niso naselili. Naslednji dejavnik je bil povezan z vero. Vsak vernik židovske veroizpovedi si je moral prizadevati, da v svojem novem kraju čim prej vzpostavi versko življenje. Pri tem so potrebovali sinagogo in tudi vsaj deset versko opravičnih moških z opravljenim obredom *bar micva*. Ženske pri tem obredu niso smele sodelovati. Ob vsem tem si je na novo priseljeni Žid prizadeval v »novo domovanje«
privabiti svoje prijatelje, sorodnike in znance.

Na nova, z Židi še nenaseljena območja, so prihajali predvsem revni židovski posamezniki. Bolj ambiciozni in premožnejši so zveze in kariero iskali v večjih mestih. Temu primerno sta se razvijala omika in nadaljnje šolanje židovskih otrok.

Zgodovina naseljevanja Židov v Prekmurje ponuja naslednjo podobo: iz četrtega popisa prebivalstva Županije Zala iz leta 1746 je razvidno, da je v Lendavi živelo pet židovskih družin. Židje so se začeli bolj številčno priseljevati v Prekmurje po letu 1781, to je po tolerančnem patentu Jožefa II. Sprva so prihajali kot posamezniki, pozneje z družinami (Kuzmič 2003: 137–142). V prvem popisu Židov, ko so se najprej priselili v Lendavo, je zapisano, da imata oba Žida, tako Marx Lebli kot Marx Jakab, družini v Rechnitzu na Gradiščanskem (*Zala Megyei ... 1728*). Ko so si moške gmotno bolj opomogli, so prišle še njihove družine. V drugem popisu namreč že beremo: »*V enem gospodinjstvu jih živi šest, eden od njih je namreč poročen*« (Németh 1994: 23). Večina jih

je sprva živela od trgovine in kramarstva. Leta 1896 je živelo v Lendavi že 46 židovskih družin (*Alsó ... 1896: III–XXX*).

Židovske družine so v Prekmurju dokaj dobro živele vse do konca prve svetovne vojne in razpada avstro-ogrske monarhije. Revolucionarno vrenje boljševiške Rusije je pljusnilo tudi v to pokrajino. Nekateri posamezniki so po razpadu nekajdnevne Murske republike z družinami zapustili Prekmurje. Prav tako so se zaradi uvedbe poučevanja v slovenskem jeziku odselile madžarske učiteljske družine. Podobno je bilo z javnimi uslužbenci na sodiščih in v drugih inštitucijah.

V spremenjene politične razmere, ki so bile povezane z nastankom nove države Kraljevine Jugoslavije, so se Židje v Prekmurju kar dobro vživeli. Celo tedanji osrednji slovenski dnevnik *Slovenec* je poročal, da se Židje pridno učijo slovenščine. Do takrat so namreč govorili in poslovali pretežno v madžarščini, nekateri v nemščini in srbohrvaščini. Kantor je celo napovedal, da bodo obredne pesmi v sinagogi peli v slovenščini.

V Sloveniji sta bili v času Kraljevine Jugoslavije le dve izraelski verski občini, in sicer v Murski Soboti in Lendavi. Območje ljubljanske oblasti je sprva spadalo pod izraelsko občino (rabinat) v Zagrebu, štajerski del pa pod izraelsko občino v Varaždinu. Predstavniki soboške izraelske skupnosti so leta 1927 izrazili željo, da bi se ljubljanski in mariborski Židje priključili murskosoboški verski skupnosti, to se je v začetku leta 1929 tudi zgodilo. To velja seveda tudi za Žide, ki jih je bilo v Prekmurju proti koncu 19. stoletja že več kot 100. Prekmurški Židje so se ukvarjali predvsem s trgovino, z gostinstvom in obrtjo, manj jih je delalo v javnih službah.

Medvojno obdobje je življenjske razmere židovskih družin v Prekmurju nekoliko umirilo, a je prišla druga svetovna vojna, ki je terjala svoj davek. Gonja proti Židom po Evropi je povzročila, da so nekateri med njimi prestopili v krščanstvo in si tako skušali ohraniti življenje. V svoje vrste so jih sprejeli zlasti evangeličani.¹ Leta 1941 je živelo v Prekmurju nekaj nad 460 Židov, od tega v Murski Soboti 48 družin z okrog 300 člani in v Lendavi 57 družin (Gašpar in Lazar 1997: 84).

POLOŽAJ PREKMURSKIH ŽIDOV MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Nemške vojaške enote so 6. aprila 1941 zasedle Prekmurje. Nemški vojaki in kulturbundovci so pod pretvezo hišnih preiskav ropali židovske trgovine in hiše. V židovske družine se je naselil strah, saj so bili seznanjeni z dogodki, ki so se že nekaj let dogajali

¹ Prim. krstno knjigo evangeličanske cerkvene občine Murska Sobota.

po Evropi in so pogrome prej ali slej pričakovali. Razmere so se nekoliko umirile, ko so 16. aprila 1941 oblast prevzeli Madžari. V vladi madžarskega voditelja Mikosa Hortyja je bilo namreč precej vplivnih ljudi židovskega rodu. Zavedal se je tako prednosti kot pomanjkljivosti sodelovanja z Židi. Nemčija pa je vse bolj izvajala pritiske na Žide v takratni Madžarski, kamor je spadalo tudi Prekmurje. Leta 1942 so se začeli pritiski na Žide vse bolj stopnjevati tudi v Prekmurju. Razmere židovskih družin so se začele spreminjati po 18. novembru 1942, ko je madžarski obrambni minister sprejel odlok o vpoklicu Židov moškega spola, starih med 18 in 48 let, na vojaška dela v posebne delavske bataljone.² Vsi Židje letnikov 1894–1926, sposobni za pomožno vojaško službo, so se morali javiti pri posebnem oddelku III. armade v Kőszegu, da so jih uvrstili v delavske bataljone. Brez izjeme so se morali javiti vsi tisti, ki še niso bili na naboru in še niso bili vojaki (*Muraszombat ... 1942*: 3).

Prekmurskim Židom sta najtežji udarec zadali kapitulacija Madžarske in nemška zasedba Madžarske 19. marca 1944. Hitler je namreč z operacijo Margareta I. vojaško zasedel Madžarsko in postavil sebi naklonjeno vlado, katere ministrski predsednik je bil Démö Sztojaj.

Aprila 1944 so izšle nove antisemitske uredbe, med njimi tudi ta, da so morale vse židovske družine 30. aprila 1944 odpustiti delavce krščanske veroizpovedi, kar je Židom zelo otežilo izvajanje gospodarskih dejavnosti. Iz državnih služb so bili odpuščeni vsi uradniki in nameščenci židovskega rodu. Židje niso smeli biti igralci, artisti, novinarji, odvetniki, notarji, itd. To sta bila za mnoge židovske družine huda preizkušnja in močan finančni udarec.

Aprila leta 1944 so začele madžarske fašistične oblasti zbirati Žide in jih pošiljati v koncentracijska taborišča. 19. aprila 1944 so v Budimpešti sprejeli odločitev, da so madžarski kraji blizu območij, kjer delujejo jugoslovanski partizani (Murska Sobota v Železni županiji, Lendava, Čakovec, Prelog in Nagykanizsa v Zalski županiji, južni del Baranje in Bačke), »območja sovražnosti«, kar pomeni, da je treba Žide s teh območij preseliti v Nemčijo. Tako prekmurski Židje kot tudi partizani niso imeli v tistem času nobene možnosti umika in si tako ohraniti življenje ali vsaj zmanjšati števila žrtev. Podobno je veljalo tudi za območja na severovzhodu takratne Madžarske, ki so danes v Ukrajini in Romuniji, ki so bila blizu Rdeče armade.³

² Predsednik soboške enote MEP, Ferdinand Hartner, je sprejeti odlok v lokalnem časniku komentiral: »Milijon Židov predstavlja tuje telo na državnem telesu Madžarske. Po nečloveški poti jih ni mogoče odstraniti, se pa zato morajo do konca vojne zadovoljiti s takšnimi ukrepi. Prav tako pa stranka ne more nobenemu obljubiti paradiža tudi po končani vojni« *Muraszombat és vidéke (Muraszombat)* 36 (1942), 47 (20. XI.): 1–2.

³ Za podatke se zahvaljujem prof. Borisu Hajdinjaku.

Tako so 26. aprila 1944 aretirali večino Židov Zalske in Železne županije. Izjema so bili le tisti, ki so imeli poseben gospodarski pomen ali pa kakršnekoli zasluge za Madžarsko, kot na primer odlikovanci iz prve svetovne vojne. Po pričevanju preživelih so se morali v eni uri z najnujnejšo »culo« (vsega 25 kg) zglasiti v sinagogah v Murski Soboti in Lendavi. Prvo noč so preživeli v sinagogi, nato pa so jih 27. aprila iz Murske Sobote in Lendave madžarski žandarji odpeljali z avtobusi, s tovornjaki in z vozovi v Čakovec in jih tam predali Nemcem. Naslednjega dne, 28. aprila 1944, so židovske družine z vlakom v živinskih in potniških vagonih odpeljali v Nagy Kanizso. Izmed njih in tamkajšnjih Židov, vseh skupaj jih je bilo 2.675, so na predlog lokalnega poveljnika SS, Wernerja Hörnickeja, takoj izločili okoli 800 za delo sposobnih Židov v starosti med 16 in 60 let in jih z vlakom poslali v Budimpešto. Tukaj so se številne družine za vedno ločile in poslovile.⁴ Naslednjega dne, 29. aprila 1944, se je transportu iz Nagy Kanizse priključilo okoli 1.000 Židov iz taborišča Kisarcsa. Ta transport so kot prvi transport Židov iz Madžarske poslali v Auschwitz, o čemer je v Berlin poročal najpomembnejši nemški predstavnik na Madžarskem, Edmund Veesenmayer.

Transport iz Madžarske Nagy Kanizse je prispel v Auschwitz 2. maja 1944. Isti dan je prispel v Auschwitz še drugi transport iz Madžarske, iz Bačke Topole, z okoli 2.000 Židi. Na tako imenovani »stari rampi« med taboriščema Auschwitz I in Auschwitz II – Birkenau je sam dr. Josef Mengele selekcioniral nad 3.800 Židov. Za delo je izbral okoli 1.300 moških, od katerih jih je verjetno okoli 500 ostalo v Auschwitzu, domnevno 800 pa je bilo takoj premeščenih v taborišče Wüstegiersdorf v Šleziji in zato v Auschwitzu niso dobili taboriščne številke. Do sedaj med njimi niso našli nobenega imena iz Prekmurja, znanih pa je nekaj imen izmed tistih, ki so ostali v Auschwitzu.

⁴ Podatke in potek obeh transportov prekmurskih Židov v taborišče Auschwitz je preučil prof. Boris Hajdinjak iz Maribora in mi jih tudi posredoval, za kar se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem. Poleg objavljenih virov sta najpomembnejši deli Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account 1.–2.*, New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963 in László Németh – Zoltán, *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*, Zalai Gyűjtemény 58, Zalaegerszeg: Zala Megyei levéltár, 2004, in neobjavljenih virov iz Pokrajinskega arhiva Maribor, Zala Megyei levéltár, Zalaegerszeg, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár v Budimpešti in Yad Vashema v Jeruzalemu, je pri svoji raziskavi uporabil tudi objavljena in neobjavljena pričevanja nekaterih preživelih iz omenjenih transportov v Auschwitz, ki sem jim na tem mestu še posebej zahvaljujem: Erika Fürst (1931, Murska Sobota, taboriščna številka A-15981) iz Murske Sobote, Iren-Iréne Kluger, por. Hajos (1922, Nagykanizsa, taboriščna številka 80957) iz Pariza, Oto Konstein, nekoč Kohnstein (1929, Čakovec, taboriščna številka A-3227) iz Zagreba, Helena Romano, roj. Marković (1925, Lendava, taboriščna številka 80913) iz Jeruzalema, Miroslav/Frici Riebner, pozneje Ribner (1929, Čakovec, 2009, Beograd, taboriščna številka 186969) in Gizela Straková, roj. Kohnstein (1927, Maribor, taboriščna številka 80913) iz Svitavy (Česka).

Taboriščne številke je dobilo tudi več kot 1.200 žensk, med njimi tudi nekatere iz Prekmurja. Preostalih 700 Židov je bilo takoj po selekciji umorjenih v plinskih celicah.

Med 29. aprilom in 17. majem 1944 je bilo okoli 1.800 za delo nesposobnih Židov aretiranih, kar pomeni, da je bilo okoli 600–700 oseb, predvsem iz okolice Nagy Kanizse, Prekmurja in Medžimurja, v glavnem otrok z materami in starejših ljudi, nameščenih v ekonomski šoli v Nagy Kanizasi, okrog 600 oseb pa so namestili v trgovski šoli, vrtcu in domu starejših. Okoli 500–600 oseb, predvsem iz Nagy Kanizse, so namestili tudi v sinagogi in na sedežu židovske občine. V tem času je umrlo najmanj osem Židov, nekateri so naredili tudi samomor.

Ko je podžupan Nagy Kanizse 16. maja 1944 od žandarskega poveljnika izvedel, da bodo čez dva dni preostale Žide odpeljali, je kupil dodatne količine hrane za tri dni in jim jo je razdelil, ko so bili že v vagonih.

Drugi transport iz Nagy Kanizse z okoli 1.800 Židi je odpeljal 18. maja 1944 preko Sárvárja, kjer so transportu verjetno dodali še nekaj zapornikov iz taborišča Sarvarja, nato pa še iz Sombotela. Prve umrle so na hitro pokopali že tukaj. Transport je nato krenil preko Soprona in Dunaja v Auschwitz II – Birkenau. Transport je prispel v Auschwitz II – Birkenau 21. maja 1944. Tudi prispele s tem transportom je dr. Mengele takoj po prihodu selekcioniral. Verjetno je bil to najstrašnejši dan v zgodovini Auschwitza. Tega dne je namreč s šestimi transporti iz Madžarske prispelo 17.672 Židov, od katerih so jih okoli 13.000 takoj usmrtili. Ker je bil eden od transportov s številnimi otroki z materami in s starejšimi ljudmi iz Nagy Kanizse, je bil to obenem tudi dan, ko je bilo usmrčenih največ Židov iz Prekmurja.

Tamás B. Schwarz se spominja prihoda v Birkenau: *»Pomešali so nas s poljskimi jetniki in eden od njih je svetoval moji mami, naj me pošlje naprej. Ko me bodo vprašali, koliko sem star, naj odgovorim, da 16 let.«* Mati je sina potem porinila naprej. Znašel se je pred dr. Mengelejem, ki ga je vprašal, koliko je star. Ko je odgovoril, da 16 let, ga je poslal naprej. Ker mati ni želela izpustiti iz rok njegove petletne sestre Vere, sta šli skupaj v smrt. Prav tako Magda Blau s hčerko Livio. Pozneje je bil Tamás nadvse hvalen Poljaku in svoji visoki rasti, da je morijo le preživel (Gašpar in Lazar 1997: 88). Ob aretaciji je bil namreč star le 12 let in pol. S seboj so lahko vzeli samo nekaj prtljage, zato so dokumenti, spričevala, fotografije in druge listine ostali v stanovanju. Ker v matični knjigi ni njegovih podatkov, je imel vse življenje težave z dokazili (Gašpar in Lazar 1997: 87).

17., 22. in 25. novembra 1944 so v Prekmurju aretirali še preostale Žide. Le nekaterim posameznikom se je uspelo skriti. Odpeljani so bili tudi v druga koncentracijska taborišča (Fujs 1998: 59–70); le malo jih je taborišča preživelo. Po zbranih podatkih je v taboriščih končalo 387 prekmurskih Židov. Od vseh interniranih Židov se jih je

iz taborišča v Prekmurje vrnilo le 65. Sedemnajstletno Elizabeto Fürst je dr. Mengele ločil od devetletne sestre, ki so jo, tako kot druge majhne otroke, odpeljali v plinsko celico. Ti otroci namreč po njihovem prepričanju ne bi mogli preživeti težkih taboriščnih razmer. Ista usoda je doletela tudi starše, ki se niso hoteli ločiti od otrok (Gašpar in Lazar 1997: 85).

Tisti Židi, ki so se po koncu druge svetovne vojne vrnili v Prekmurje, so prišli na izropana in uničena ognjišča ter so morali začeti svoje življenje znova. Zaradi tega se je nekaj več kot 20 odstotkov razočaranih prekmurskih Židov odselilo k sorodnikom v Kanado, ZDA in drugam. Nacionalizacija po drugi svetovni vojni jim je vzela še preostale nepremičnine, ponovno razočarani so zapuščali novo domovino in se odseljevali v takrat novo nastalo državo Izrael.

Spomini na vrnitev iz taborišč so boleči: Elizabeta Fürst se je vrnila domov iz taborišča brez vsega, doma razen svoje psičke Morszi ni našla nikogar in ničesar. Psička je bila prva, ki jo je prepoznala in pozdravila (Gašpar in Lazar 1997: 87). Tamás Berthold Schwarz je bil za približno tri do štiri tedne premeščen v taborišče Buchenwald. Tam so dobili osebne izkaznice, in ker ni bilo fotografa, so bili na legitimaciji namesto fotografije le prstni odtisi. S transportom je nato preko Prage prispel v Subotico, kjer naj bi dobil dokument, da bi se lahko z vlakom odpeljal proti Lendavi. Ko se je pred tem vlak ustavil v Baji, je Tamás na postaji zaustavil neko žensko in jo vprašal, če pozna Révészove, njegove sorodnike, pri katerih je bil večkrat na počitnicah. Ko se je z njimi srečal, so ga ti prepričali, da je izstopil z vlaka in ostal v Baji, saj v Lendavi kot edini preživeli član družine ni imel nikogar. Pozneje je izvedel, da je oče Josip umrl na postaji v Gleiwitzu, ko je stopil iz vrste, da bi pobral sneg in se odžejal. Za kazen so ga Nemci ustrelili v glavo. Razmišljal je tudi, da sta bila januarja 1945 z očetom hkrati na postaji, pa nista vedela drug za drugega (Gašpar in Lazar 1997: 90–91).

Tudi spomini Ludvika Blaua na vrnitev iz taborišča so neprijetni: *»Jaz sem z enim od transportov prispel v Jugoslavijo, kjer me je čakalo prvo razočaranje. Do avstrijske meje so nas pripeljali v okrašenih železniških vagonih skupaj s komunisti. Tu so nas Avstrijci presedli na slabe odprte vozove in nas prepeljali na Jesenice, kjer nas je pričakal mlad partizan, ki je zahteval, da predamo vse strelno orožje. Kje naj bi imel jaz, Ludvik Blau – ujetnik, orožje? Partizan tega očitno ni hotel razumeti, zato smo ostali na soncu več ur žejni. Niti kozarca vode nismo dobili. Šele naslednji dan smo z veliko zamudo prispeli v Zagreb, kjer smo prebili noč na sejmišču. Želel sem oditi v mesto, kjer sem imel veliko znancev, vendar nisem dobil dovoljenja, saj nisem bil oblečen po pravilih. Zavrnitev pa ni bila več ovira. Skupaj z nekaterimi prijatelji sem pri drugem izhodu zapustil sejmišče in odšel v mesto. Najbolj zanimivo pa je bilo, da sem se slučajno srečal s svojim edinim preživelim sorodnikom Jenőjem Bartosem, ki je bil takrat v Zagrebu, živel pa je v Karlovcu.*

Židovsko pokopališče v Dolgi vasi pri Lendavi, 2008 (Zasebni arhiv Franca Kuzmiča).

Z njim sem želel oditi v Karlovec, vendar me niso pustili, kajti peljali so nas v Osijek, kjer sem dobil legitimacijo, s katero sem 5. septembra 1945 prispel v Karlovec k stricu, pri katerem sem stanoval do leta 1948. V Karlovcu sem ostal, ker sem izvedel, da nihče od moje številne družine ni preživel. Ženo Magdo in hčerko Livio, ki je bila stara 6 let, so umorili v Auschwitzu. Še danes ne vem zagotovo, kakšna je bila usoda mojih staršev.» Nato je Ludvik Blau nadaljeval: *»Brat je preživel Karpate, Ukrajino, nato pa so ga hoteli z delovnim bataljonom marca 1945 prepeljati v Nemčijo, vendar se je na madžarski meji zastrupil s kapsulo strupa, ki jo je ves čas vojne hranil pri sebi, pred vojno je bil namreč apotekar. Naredil je samomor, ker ni mogel več ne fizično in ne psihično prenesti usode, ki jo je Židom namenil nemški nacizem. Od znanca sem izvedel, da so ga pokopali v skupnem grobu v Ágfalvi na Madžarskem, vendar ta podatek ni zanesljiv.»* Blau svojo bolečo in trpko pripoved nadaljuje z besedami: *»Spomini na ta čas še danes bolijo, hudo mi je takrat, ko drugi obišejo grobove svojcev, jaz pa ne morem, ker ne vem, kje so«* (Gašpar in Lazar 1997: 80–81).

Ludvik Vajs je pripovedoval: *»V Lendavi sem našel izropano družinsko hišo, v kateri živim še danes. Praznina v hiši se mi je zdela še bujša, ker se starši niso vrnili. Oče Zsigmond Weiss je 8. maja 1944 že na začetku transporta v Nagy Kanizsi naredil samomor. Tam so ga tudi pokopali. Star je bil 72 let. Mamo Paulo Freyer, staro 64 let, pa so umorili v Auschwitzu. V današnji mestni knjižnici v Lendavi je bilo po vojni t. i. centralno skladišče, v katerem so zbirali premoženje lendavskih Židov (slike, pohištvo in druge dragocenosti). V njem sem našel nekaj kosov pohištva iz rojstne hiše, ki jih hranim še danes kot spomin na starše. Včasih me zaradi pohištva muči nostalgija, s katero se spomi-*

Nekdanje judovsko pokopališče v Murski Soboti – sedaj spominski park, 2008 (Zasebni arhiv Franca Kuzmiča).

njam časov pred internacijo, ko so starši še živeli in so poslovale naše trgovine ...» (Gašpar in Lazar 1997: 83).

SKLEP

Po dosedanjih raziskavah zgodovine Prekmurja o resnejših oblikah antisemitizma med prebivalstvom v tej pokrajini ne moremo govoriti. Med drugim je bila razlog za to multikonfesionalnost prebivalstva v Prekmurju, v zgodovini pokrajine so bile namreč ves čas navzoče različne veroizpovedi. Slovenski javnosti je Franc Bajlec v zapisu iz obdobja med obema vojnama to predstavil z naslednjimi besedami:

»Nekaj, kar je ostali Sloveniji tudi tuje, je verska razdeljenost v naši krajini ... Verske nestrpnosti v naši krajini ni, to lahko vsakdo mirne duše pove. Samoposebi je pa razumljivo, da ne more biti povsod vse tako, kakor je tam, kjer vlada verska enotnost. Vera oblikuje človekovo dušo in uravnava njegova dejanja. Katoličani in evangeličani v naši krajini živijo skupaj, so si sosedje, pomagajo drug drugemu in govorijo med seboj, kakor da ni nobene razlike med njimi, pa vendar so si tuji med seboj. Židov je samo v naši krajini več, kot v vsej ostali Sloveniji. Ne rečem, da so tudi nesreča za našo krajino, kakor se to često sliši o kakem kraju, imajo pa veliko trgovin v središčih in po vaseh v svojih rokah in radi njih pridnosti, vztrajnosti in tudi brezobzirnosti njim ne more konkurirati nihče. V trgovskem boju z židom navadno vsak nežid podleže« (Novine 1929: 2).

Med drugo svetovno vojno in po njej pa je ne le židovske družine, ampak tudi

njihovo delovanje, doletela kruta usoda. Že pred drugo svetovno vojno je bila zaradi dotrajanosti porušena sinagoga v Beltincih, po vojni je bilo ukinjeno tudi pokopališče. Tudi za soboško sinagogo nove oblasti niso našle ustrezne »namembnosti« in so jo leta 1954 porušile, z leti so ukinile še židovsko pokopališče, na njegovem prostoru pa uredile simbolični spominski park. Židovsko pokopališče je ostalo v Dolgi vasi, preurejena sinagoga pa v Lendavi. Židovsko šolo v Lendavi so leta 1999 porušili.

VIRI IN LITERATURA:

Alsó ...

1896 *Alsó-Lendva nagyköszég milleniumi emlékkönyve*. Nagy-Kanizsa.

Bajlec, Franc

1929 Naše posebne razmere: Verska razlika. *Novine* 16, 18. avgust: 2.

Braham, Randolph L.

1963 *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account 1.-2.*, New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews.

Danon, Cadik

1989 Cadik Danon. *Start* 527, 15. april: 21 (intervju).

Fujs, Metka

1998 Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni. *Kronika Pomurja* 7: 25–29.

2003 Prisilne selitve etničnih skupin in spreminjanje kulturne podobe Prekmurja v 20. stoletju. V: *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU: 59–70.

Gašpar, Mirjana in Lazar, Beata

1997 *Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság*. Lendava: Lindplast, Pince.

Kuzmič, Franc

2003 Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva. V: *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU: 137–142.

Kuzmič, Franc

2004 *Usoda judovske skupnosti v Sloveniji v 20. stoletju*. Kolo nasilja. Ljubljana: Muzej novejšče zgodovine.

Magyar ...

1929 *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: A Magyar zsidó lexikon kiadása.

Muraszombat ...

1942 *Muraszombat és vidéke (Muraszombat)* 36, 27. november.

Németh, László

1994 *Zsidók Zalában a XVIII. Század első felében, Zalai gyűjtemény* 35., Zalaegerszeg: 23.

Németh – Zoltán, László

2004 *Együttélés és kirekesztés. Zsidók, Zala megye társadalmában 1919–1945*, Zalai Gyűjtemény 58, Zalaegerszeg: Zala Megyei levéltár.

Pančur, Andrej

2011 *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje: Zgodovinsko društvo.

Toš, Marjan

2012 *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Zala ...

1728 *Zala Megyei Levéltár* IV. 1/b. január 25., 1728.

VOJNA NA MEJI

Slovensko govoreče prebivalstvo v poznosrednjeveških in novoveških spopadih na Goriškem in v Furlaniji

Območje ob današnji slovensko-italijanski meji¹ je bilo že od antike prizorišče bitk, fajd in vojn. V zgodovini tega območja, ki je bilo vedno mejno in hkrati vrata na Apeninski polotok, je bil tok reke Soče zelo pomemben. Vojaški vidik novoveškega obdobja pa še ni dovolj raziskan in bi zahteval sistematično obravnavo predvsem s pritegnitvijo še ne raziskanih virov iz italijanskih arhivov (v prvi vrsti beneškega).

V novoveškem obdobju so si na omenjenem območju stali nasproti Benečani in Habsburžani. Beneška republika si je namreč leta 1420 po večletnih bojih za obvladovanje tega območja prisvojila ozemlje kneževine oglejskega patriarha, ki je bil v zadnjem obdobju obstoja prizorišče raznih fajd in spopadov med razboritimi in politično zelo vplivnimi furlanskimi² plemiškimi rodbinami. Beneška republika si je nato intenzivno prizadevala omenjeno osvojitve prikazati kot legitimno reintegracijo lastnega ozemlja. Beneška oblast se je na zahodnem delu obravnavanega območja nato razprostirala vse do leta 1797, ko je Republika sv. Marka klonila pod Napoleonovim pritiskom in je njen obstoj 17. oktobra omenjenega leta zapečatila t. i. mirovna pogodba v Campoformidu. Vzhodni del obravnavanega ozemlja oziroma Goriško pa so si po izumrtju rodbine goriških grofov leta 1500 prilastili Habsburžani, medtem ko so prizadevanja Beneške

---

¹ Pričujočo prispevek je del širše študije: Neva Makuc, *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.

² Pridevnik furlanski se v pričujočem prispevku uporablja v geografskem oziroma deželnem pomenu.

republike, da bi se polastila goriške grofije, propadla. Več kot dve stoletji sta nato reševali še ne razčiščena mejna vprašanja in se dvakrat celo vojaško pomirili.

O novoveških razmerah in dogajanju v Beneški Sloveniji, Posočju, Vipavski dolini in na Krasu, in sicer s področja politične, družbene, gospodarske in kulturne zgodovine in tudi z vojaškega področja posreduje veliko podatkov novoveška historiografija Furlanije in Goriške. Omenjeno velja tudi za razne poznosrednjeveške in novoveške fajde, plenilne pohode, otomanske vpade in dve beneško-habsburški vojni. V omenjena poročila je neredko vključeno tudi slovensko govoreče prebivalstvo z zahodnega slovenskega ozemlja. Ne le to, hkrati preseneča, da se prav v tovrstnih kontekstih omenjajo ženske. Ženske so z izjemo kake svetnice ali vidnejše plemkinje skoraj popolnoma izključene iz historiografskih tekstov. Še zlasti zato je treba poudariti odlomke s poročili o ženskah, ki se niso ponašale s svetniškim življenjem ali plemiškim izvorom, temveč so pripadale nižjemu družbenemu sloju.

V delu *Commentariorum Aquileiensium libri octo*, neke vrste deželni zgodovini, ki jo je na začetku 16. stoletja napisal videmski notar Giovanni Candido (ok. 1450-1528), izstopa namreč odlomek, ki govori o krutostih z območja Kranjske. Videmski, čedajski in guminski plemiči naj bi oplenili in požgali Štivan. Nato naj bi jih devinski gospod s pomočjo Ulrika Rihemberškega premagal in ubil štiristo pešakov. Besne »žene Japidije« naj bi mrtvim oziroma umirajočim vojakom, ki so obležali, amputirale genitalije in jim jih položile v usta ter trdile, da si zaslužijo plačati kazen s tistim, s čimer so ravnali sramotno. Videmčani oziroma plemiči, ki so načelovali pešakom, naj bi se vzdržali posega v dogajanje. Slednjo odločitev je Candido odobral, saj naj pešaki ne bi bili vredni usmiljenja ali pomoči (Candido 1521: vol. VII).³ Verjetno je najzgodnejši historiografski vir, ki omenja ta dogodek, t. i. *Chronicon Spilimbergense*, ki pa posreduje nekoliko drugačno različico omenjenega dogodka. 14. marca 1362 naj bi skupina furlanskih vojakov vdrla do bližine Devina ter oplenila in požgala Štivan. Ob povratku naj bi jih devinski gospod ob pomoči Ulrika Rihemberškega napadel. Padlo naj bi 418 pešakov, medtem ko naj bi konjeniki zbežali. Stotinam mrtvecev naj bi »slovanske žene« (*mulieres sclavonicae*) prerezale genitalije in jim jih položile v usta. Pozneje naj bi ista usoda doletela tudi skupino šestnajstih 'Furlanov' (*Furlani*), ki so želeli pobrati trupla.

³ V kazalu je omenjeni odlomek predstavljen s temi besedami: *Clades eis ab iapidibus illata* (Tabvla. Libro Septimo), v tekstu pa za naslovom *Mulieres iapidiae in mortuos saeuientes* sledi naslednje besedilo: *Semispirantium ori mulieres Iapidiae amputata inboneste uirilia affixere, meritas asserentes pudibundis poenas eos pendere, quibus iactabundi prius foede abuti cogitauerant: Quam quidem saeuitiam etiam Vtinenses, quia propter ipsorum voluntatem pedites ea perpetrauerant, merito dissimularunt: Nam qui per scelus aut peruersitatem suorum sibi malorum authores existunt, non solum misericordia et ope indigni censentur, sed omni prorsus reprobatione atque odio persequendi sunt.*

»Slovanske« žene naj bi jim dejale, naj sedaj molzejo lastne faluse, saj so želeli molsti njihove krave (D'Angelo 1998: 56, 58).⁴ Pri tem se postavlja vprašanje, ali je bila krivda vojakov povezana z dejansko molžo ali s spolnim nasiljem. Očitne so nezanemarljive razlike med obema opisoma pri poimenovanju omenjenih žena ter tudi pri raznih podrobnostih, kar kaže na to, da je Candido pripoved spremenil ali pa morda črpal iz kakega drugega nepoznanega vira. Glede na kočljivo vsebino – Bianchijeva objava obravnavane kronike iz leta 1856 odlomek, ki govori o maščevanju »slovanskih« žena, celo izpušča – in glede na to, da je izvorni katapan, v katerega je bil vključen t. i. *Chronicon Spilimbergense*, izgubljen, ter da omenjeni odlomek posreduje prepis iz 18. stoletja, ni mogoče izključiti možnosti, da je bilo izvorno besedilo omenjene kronike nekoliko drugačno in so ga mogoče prepisovalci iz zadrege nekoliko spreminjali. Izstopa tudi različno poimenovanje žena, ki so se maščevale nad vojaki, saj starejši vir, t. i. *Chronicon Spilimbergense*, skladno z ustaljeno prakso prebivalke slovenskega območja imenuje »slovanske« žene, Candido pa »žene Japidije«. Slednji je očitno v želji po antikiziranju imen in izrazov omenjene žene preimenoval in povezal z antičnim zemljepisnim imenom, ki ga je uporabljal za označevanje kranjskega območja, torej z Japidijo.

O praksi amputiranja genitalij je treba poudariti, da v novoveškem obdobju – kot razkrivajo že sami furlanski historiografski viri – ni bila neobičajna. V zvezi z boji med cambrajsko ligo in Beneško republiko leta 1509 je na primer Candidov sodobnik Leonardo Amaseo (1462–1510) poročal, da so kmetje (*vilani del Tarvisiano et Mistrino* – morda na padovanskem območju) v znak zaničevanja 'Nemcem' (*Todeschi*) 'amputirali genitalije' (*tajati li coglioni*). Nemci naj bi se nato ujetim kmetom maščevali na enak način (Amaseo, Amaseo, Azio 1884: 120–121). Duhovnik Giovanni Partenopeo (ok.

Frontispic italijanskega prevoda Candidovega dela *Commentarii de i fatti d'Aquileia* (Benetke 1544).

⁴ *Et illis qui fuerunt mortui inventi sunt numero centum habentes praepudia eorum incisa et ori eorum imposita per mulieres sclavonicas ad despectum. Post dies paucos aliqui de Furlanis numero sexdecim iverunt ad mortuos iacentes, acceptos eorum amicos et affines et interfecti sunt etiam et eis similiter amputata praepudia eorum ori fuerunt imposita, quod turpe est audire et ridiculum dicere, dicentibus ipsis mulieribus: qui volebant mulcere vachas nostras mulceant nunc virgas sua.*

1470–ok. 1543) je v zvezi s prvo habsburško-beneško vojno v svojem rokopisnem delu *De bello Forojuliensi* omenil mučenje z obešanjem za moda. Nek nemški poveljnik je namreč na ta način med plenilnimi pohodi po beneškem območju trpinčil prebivalce (Parthenopaeus [s. d.]: 54). Podobno prakso omenja v 17. stoletju tudi videmski historiograf Faustino Moissesso (1582–1625/1626), in sicer v zvezi s ponesrečenim beneškim napadom na grad Vipolže januarja 1616. Zapisal je, da so branitelju, ki je igrivo skakal pred gradom, kot da bi bil vinjen ali blazen, in je nato podlegel strelom, 'Korzičani' (*Corsi*), ki so se bojevali na beneški strani, odrezali genitalije, eden izmed njih pa si jih je nadel na šlem. Genitalije naj bi jim namreč umrli poprej posmehljivo razkazoval (Moissesso 1623: vol. I, 51). Nezanemarljivo številni opisani primeri kažejo, da omenjena praksa v srednjeveškem in novoveškem bojevanju ni bila neobičajna. Na to namiguje tudi odločitev videmskih plemičev, da niso preprečili oziroma prekinili maščevanja »slovanskih« žena. Tako ravnanje plemičev kot tudi poznejše Candidovo mnenje napeljujeta na domnevo, da je bilo po tedanjem moralnem kodeksu, glede na zagrešeno spolno nasilje, tovrstno maščevanje povsem sprejemljivo.

Slovensko govoreče prebivalstvo se omenja tudi v zvezi z otomanskim vpadom leta 1478. Marca tistega leta so Otomani vdrli do Trsta in naprej proti reki Soči. Ozemlje med Trstom in Gorico je bilo izropano. Otomani so se ponovno vrnili julija. Potem ko jih je zavrnila beneška vojska, so se usmerili v zgornje Posočje in prek Predela vdrli na Koroško. Hudo so opustošili območje med Karavankami, Muro, Svinjo planino in Sachsenburško sotesko ob Dravi. Zlasti sta bila prizadeta Ziljska dolina in Rož. Videmski plemič Jacopo Valvasone (1499–po 1566 (1570?)) je v 16. stoletju v svojem delu, posvečenem otomanskim vpadam, poudaril, da so se »Turkom« v ortenburški grofiji in na Koroškem pogumno postavili po robu 'Nemci' (*Tedeschi*) in tamkajšnji 'Slovani' (*popoli detti Schiavi*) ter jih veliko pobili. Dodal je, da so kljub temu »Turki« ubili veliko »Slovanov«, saj so bili ti 'neoboroženi' (*gente disarmata*) (Valvasone 1860: 8).

Omembe slovensko govorečega prebivalstva so pogoste tudi v zvezi s prvo habsburško-beneško vojno. Leta 1508 je izbruhnila prva habsburško-beneška vojna. Istega leta so sledile beneške osvojitve območja vse do Postojne in večine habsburške Istre. Benečani so namreč osvojili Krmin, Gorico, Rihemberk, Vipavo, Devin, Trst, Reko, Idrijo, itd. Kmalu je prišlo do sklenitve triletnega premirja, a je bila že konec leta sklenjena cambrajska liga, ki je povezovala cesarja Maksimilijana, Ferdinanda Aragonskega, francoskega kralja Ludvika XII. in pozneje še papeža Julija II. V bojih, ki so sledili, so Habsburžani pridobili nazaj svoja in še določena beneška posestva. Habsburžani so namreč osvojili gradove na Krasu in v Istri, Trst, Reko, Gorico in Idrijo. Leta 1516 sta bila v Noyonu podpisana premirje in mirovni sporazum med Španijo, Francijo in Benetkami, leta 1521 pa v Wormsu še mirovni sporazum med Habsburžani in Benečani. Skladno z njim

so Habsburžani pridobili bovško in tolminsko območje, Oglej, Marano, Gradišče ob Soči (Gradiško), Krmin, Brda in vasi ob desnem bregu Soče, Benečani pa Pordenone, Belgrado, Codroipo in Castelnovo, dotedanje habsburške enklave na beneškem ozemlju (Trebbe 1998: 90–96, 104–106; Simoniti 2003: 136; Štih, Simoniti [1995]: 168–169).

Duhovnik Giovanni Partenopeo (ok. 1470–ok. 1543) je v že omenjenem delu *De bello Forojuliensi* glede obleganja Čedadada s strani cesarske vojske v omenjeni vojni navedel govorice, da je nek Goričan (pripadnik rodbine da Grapiciis) prišel pred čedajsko obzidje in želel govoriti z nekom iz mesta. K njemu naj bi pristopil Giovanni Scarsaborsa, ki je znal nemški in »slovanski« jeziki. Goričan naj bi se želel pogajati o predaji mesta, Čedadci pa naj bi se nad tem zgrozili in ga pregnali. Glede beneškega prodiranja v Brda, natančneje v zvezi z dogajanjem okrog gradu Šmartno, pa je Partenopeo poudaril, kako so se briški »Slovani« uspešno postavili po robu beneški konjenici in pehoti. »Slovani« naj bi silovito napadli prednjo četo konjenice in jo hudo prizadeli. Tedaj naj bi vojaki, ki so spoznali, da jim konji v tamkajšnji makiji in goščavi ne pomagajo, zbežali. »Slovani« naj bi jih zasledovali, kar naj bi prestrašilo pehoto, ki naj bi zbežala in se zatekla v Gradišče ob Soči (Parthenopaeus [s.d.]: 42–43, 69–70).

Glede beneške osvojitve Vipave 19. maja 1508 pa je videmski plemič Leonardo Amaseo (1462–1510) v svojem dnevniku poudaril, da je beneška pehota pri tem »pobila dvesto Slovanov« (*avevino tajati a pezi 200 sciavi*) (Amaseo, Amaseo, Azio 1884: 45). V omenjenem odlomku izstopa, da je Amaseo na tem mestu uporabil besedo *sciavi*, ki je vse od pojava italijanskega nacionalizma slabšalna oznaka za Slovence. Isto oznako je uporabil tudi župnik v Corno di Rosazzo, Tomaso Durighino, ki je zabeležil, da so 3. septembra 1617 sovražniki, *Austriaci*, oplenili in požgali »precej vasi Slovanov« (*assai ville di Sciavi*) (Durighino 1900–1901: 101). V obeh primerih pa iz konteksta ter drugih historiografskih del ni mogoče ugotoviti, ali je imel izraz že tedaj slabšalni pomen. Vprašanje, kakšno konotacijo je imela omenjena oznaka v novoveškem obdobju, lahko reši le naslonitev na druge vrste sočasnih virov in njihova sistematična preučitev.

Leonardo Amaseo je poročal tudi o tem, da je 10. avgusta 1509 v Videm iz Čedadada prispela vest, da so »njihovi« (beneški) »Slovani« iz Bovca habsburški strani predali Kluže (Amaseo, Amaseo, Azio 1884: 121–122). Bovčani, ki jih je zastopal bovški župan Avgustin Roth, so namreč sprejeli ponudbo koroškega deželnega glavarja Veita Welzerja, da postanejo habsburški podaniki. V zameno so jim ponudili potrditev dotodanjih svoboščin in oprostitev plačevanja mitnin pri vseh cesarskih uradih. Domačini, nastanjeni v bovških Klužah, so se tako izneverili Benetkam (Fortunat Černilogar 2004: 128). Glede dogajanja v briških Vipolžah pa je Gregorio Amaseo (1464–1541), brat omenjenega Leonarda in pripadnik strumierovske frakcije, izpostavil, da je – leta 1509 ali 1510 – vodjo nasprotne, zamberlanske frakcije, Antonia Savorgnana, prema-

Habsburški vojaki v času prve habsburško-beneške vojne (1508–1516/21) (*Il Friuli Venezia Giulia. Enciclopedia tematica*, 2. Milano 2006, 153).

galo majhno število hribovskih »Slovančkov« (Amaseo 2004: 130). Omenjeni manjši spopad je spadal v okvir manj pomembnih bojev, ropanj in vpadov, v katere so se med prvo habsburško-beneško vojno spuščali vojaki. V omenjeni vojni, natančneje leta 1510, je bil vipolški grad požgan in uničen. Beneške vojska, ki jo je vodil Dolfin, je tedaj grad iztrgala habsburški vojski (Smole 1967: 30). Amasejeva raba pomanjševalnice za označevanje slovensko govorečega prebivalstva je bila najverjetneje zgolj sredstvo za omalovaževanje vojaških sposobnosti osovražnega Savorgnana, kateremu je Amaseo pripisoval krivdo za krvavi upor širših plasti prebivalstva leta 1511, čeprav je to uporabil še v nekaterih drugih primerih. Če Amasejeva raba besede *schiavetti* vsebuje prizvok zaničevanja, je bilo to najbrž v tem primeru omejeno zgolj na družbeno inferiornost, v tem primeru briških kmetov, ni pa letelo na slovensko govoreče prebivalstvo nasploh. Historiografi so namreč dejstvu, da del prebivalstva govori slovenski jezik, praviloma pripisovali zgolj jezikovni pomen brez negativne konotacije.

Slovensko govoreče prebivalstvo je vstopalo v historiografijo tudi v zvezi z boji in s plenilnimi pohodi v drugi habsburško-beneški vojni (1615–1617). Druga habsburško-beneška oziroma uskoška ali gradiška vojna je izbruhnila kot posledica skupka

nerešenih vprašanj, ki so že dolgo zastrupljala odnose med sosedama. V Furlaniji so bili ključnega pomena boji okrog Gradišča ob Soči, čeprav vojna vihra poleg furlanske ravnine ni prizanesla niti Brdom niti zgornjemu Posočju. Pomembno vlogo je odigrala tudi novozgrajena beneška Palmanova. Na začetku je slavila beneška vojska, ki je osvojila nekatere habsburške kraje zahodno od Soče. Benečani so namreč osvojili ozemlje do spodnje Soče in omenjeno reko celo prešli, nato pa se je vojna sreča v glavnem obrnila stran od Benečanov. V Istri je vojskovanje potekalo predvsem v obliki plenilnih pohodov, in to obeh vojskujočih se strani. Po podpisu mirovne pogodbe v Madridu septembra 1617 se je šele novembra istega leta končala vojna, ki razen preselitve Uskokov iz Senja v notranjost habsburškega ozemlja ni rešila obmejnih in drugih ključnih vprašanj.

Videmski zdravnik Enrico Palladio degli Olivi (ok. 1580–1629) je v 17. stoletju slovensko govoreče prebivalstvo omenjal zlasti v zvezi z beneškim prodiranjem v Brda in s poskusom osvojitve Kobarida na začetku leta 1616. Ni pa zaobšel niti plenilnih pohodov januarja 1616 na območje Tržiča s strani slovensko govorečega prebivalstva (Palladius 1659: 157–159, 167, 198–199).

Ob tem je (briške) »Slovane« predstavil kot surove ljudi, ki prenašajo pomanjkanje in verjamejo pripovedkam, ostankom starodavnih časov. Primerni naj bi bili za kakršnakoli dejanja (Palladius 1659: 157):⁵ Že na začetku svojega dela je glede »Slovanov« zapisal, da imajo visoka in zdrava telesa, ki so vajena dela in jih navadno oslabi samo starost. Sploh naj bi bil barbarski značaj prepoznaven po tem, da ni bila vpeljana nobena obmejna trgovina ali primer »človekoljubnega čutenja«. »Slovani« naj ne bi imeli utrjenih mest ali krajev, razen pokopališč (Palladius 1659: 3).⁶ Treba je poudariti, da je omenjeni negativni pogled na slovensko govoreče prebivalstvo izjema v furlanski in goriški historiografiji. Palladijev pogled preseneča, saj drugače novoveška historiografska dela, nastala na območju Furlanije in Goriške, razkrivajo dojemanje omenjenega prebivalstva kot povsem domačega prebivalstva, ki preprosto govori »slovanski« jezik. Slednje pa ne velja za tržaško historiografijo, natančneje za delo *Historia antica e moderna sacra e profana della città di Trieste* karmeličana Giovannija Marije

⁵ *Sclavi hi fuerunt, qui inter montes à pueritia assueti, lacte, et glandibus famem tolerantés, frigida sitim extinguentes, fabulosae rudioris seculi antiquitati fidem faciunt. Aspera hominum indoles, et ad facinus quodlibet accommodata.*

⁶ *Propriam habent linguam, Illyricorum cognatam: corpora procera, salubria, laboribus assueta, quae sola fermè senectus dissolvit. Mores vero barbaros omninò deprehendas; quibus nullum finitimorum commercium, aut exemplum humaniorem sensum adhuc invexit. Nulla apud eos oppida, aut loca muro cincta, praeter coemeteria nonnulla in castrorum speciem munita. His, ubi usus poposcerit, se et fortunas suas includunt. Quod genus munimentorum pleribus etiam inferioris provinciae pagi commune videmus: eam rerum suarum securitatem adversus crebros Barbarorum insultus Paganis excogitantibus.*

Manarutte, bolj znanega pod imenom Ireneo della Croce (1625-1713). Njegov odnos do slovensko govorečega prebivalstva je imel namreč mnogo bolj negativno konotacijo kot Palladijev in ni primerljiv z nobenim drugim v historiografiji Furlanije in sploh Goriške. Croce je med drugim ostro razlikoval prebivalce Trsta od slovensko govorečega zaledja (nasprotje mesto – podeželje) in je večkrat poudaril, da je Trst trpel zaradi barbarstva, krutosti in silovitosti »Slovanov«.

V zvezi z omenjeno vojno je slovensko govoreče prebivalstvo omenjal tudi Enricov nečak Giovanni Francesco Palladio degli Olivi (um. 1669). V zvezi z dogajanjem leta 1616 je opisal, kako so »Slovani«, ki prebivajo v gorah nad Čedadom, viharno in v velikem številu oplenili območje proti Čedadu ter tržiško območje. Pregelna naj bi jih konjenica, nastanjena v Tržiču, odvzela naj bi jim tudi plen. Za preprečevanje tovrstnih vpadov naj bi Benečani zgradili majhno utrdbo v Zagraju (Sagrado). Beneško republiko naj bi nato »Slovani« skušali prizadeti z vdorom v vas Gramogliano nad Krminom (Cormons) (Palladio 1966–1972: vol. II, 252).⁷ Omenjeni vpad je najverjetneje identičen s tistim, ki ga je Faustino Moissesso navedel kot primer obzira, ki naj bi ga podaniki notranjeavstrijskega nadvojvode Ferdinanda (*Arciducali*) pokazali do otrok (Moissesso 1623: 208–209). Leta 1616 naj bi se namreč štiristo pešakov in dvesto konjenikov med plenilnim pohodom po »beneških gričih«, torej gričih pod beneško oblastjo oziroma po vaseh Gramogliano, Noax (Novaki) in Sant'Andrat ter njihovi okolici vse do reke Idrije (Iudrio), vzdržalo zasledovanja ljudi, ki so bežali pred njimi z otroki, zato da teh ne bi ranili. To obzirnost so namenili tako kmetom kot premožnejšim posameznikom, ki so bili vir bogatih odkupnin. Moissesso je celo poudaril, da se zaradi tega ne strinja s tistimi, ki habsburško vojsko označujejo kot barbarsko. Vojaki naj bi na plenilnih pohodih sicer res uničevali hiše, a bolj v zadovoljstvo njihovih vodij kot njihovega lastnega. Vodje, ki so bili domačini, naj bi namreč skrbeli za to, da so požgali hiše ljudi, ki so jih sovražili, obvarovali pa so hiše in premoženje prijateljev.

Giovanni Francesco Palladio je tudi omenil, kako so istega leta prebivalci Kobarida vpadli na območje Čedada in kako je beneška vojska osvojila Kobarid. Slednji kraj naj bi

⁷ (...) *i Popoli Schiaui habitatori de' monti sopra Cormons, tumultuariamente, et in buon numero furono scorsi à depredare verso Ciuidale. Indi passato il Lisonzo furono penetrati nel Territorio di Monfalcone, e rinouata hauessero in quei lochi strage considerabile, ma che poi furono stati fugati, e fusse tolta loro la preda da vna squadra di Caualleria, che era di quartiere in quella Terra. Onde per reprimere nell'auenire tal incursione commise il Barbarigo al Governatore Giustiniano, che douesse ergere vn Forte, oue hauesse giudicato più proprio, il quale fù piantato nella Villa di Sagrato poco lungi da Gradisca. Si diedero però gli Schiaui nell'altra parte ad infestare lo Stato Veneto. Inuasero la Villa di Gramogliano poco di sopra Cormons, necessitando il Barbarigo ad ispedire colà vna banda di Caualleria comandata da Francesco Giustiniano figliuolo del sudetto Pompeo, il quale fù anche destinato per l'acquisto di Caporetto per formare iui, come loco commodo, vno Presidio.*

namreč leta 1616 branili »slovanski prebivalci« (*gli abitanti Schiaui*). »Avstrijci« naj bi tam imeli nastanjenih 150 konjenikov in nekaj manj kot tisoč pešakov. Prvi, ki so osvojili Kobarid, naj bi bili »Čedajci« (*Ciuidalesi*) pod vodstvom Giovannija Martinenga. »Slovani« (*Schiaui*) se omenjajo tudi v zvezi z beneškim poskusom osvojitve Vipolž leta 1617. Ti naj bi kraj varovali in tudi uspešno ubranili (Palladio 1966–1972: vol. II, 259, 264, 268).

Faustino Moissesso je omenjal slovensko govoreče prebivalstvo tudi v zvezi z beneško osvojitvijo Kobarida leta 1616, in poudaril, da je imel največje zasluge za zavzetje kraja kapetan Livio Puppo, ki je na čelu svojih »gorjanov« (*montanari*) oziroma »slovanskih podeželanov pod beneško oblastjo« (*Schiavoni paesani soggetti alla Repubblica*) prvi naskočil Kobarid. Po začetnem uspešnem prodiranju pa naj bi se napredovanje omenjenih, ki so prihajali iz goratih vasi v bližini Čedada, zaustavilo. Giovanni Martinengo, ki je bil na čelu beneške pehote, naj bi tedaj nadnje poslal vse svoje ljudi, zaradi česar naj bi bili »Slovani« hote ali nehoti prisiljeni prodirati naprej proti nasprotnikom, med katerimi je zavladal nered. Moissessoovo omalovaževanje hrabrosti omenjenih pešakov razkriva pripomba, da je tako Martinengo pokazal, »da pogosto nuja naredi tisto, kar hrabrost ne bi« (*bene spesso la necessità opera quello, che il valore non farebbe*) (Moissesso 1623: 161–165). Omenjene besede so najbrž neko splošno mnenje o človeških slabostih in ne nujno negativne ocene vojaških sposobnosti slovensko govorečega prebivalstva.

Pripadnice nežnejšega spola se omenja tudi v zvezi z beneškim poskusom prodora do Gorice in prečkanjem Soče pri pevmskem mostu leta 1616. Faustino Moissesso je namreč pri tem omenjal »nemške ženske« (*donne Tedesche*). Beneške vojake, ki so bili nastanjeni v vasi Podgora (Piedimonte del Calvario) na zahodnem bregu Soče, naj bi namreč domačinke, ki so hodile prat perilo k reki, pogosto glasno zmerjale in jim grozile. Vojaki naj bi omenjene žalitve zanemarjali in zasmehovali. Moissesso je dodal stereotipno obarvano razlago, da se je že v prejšnjih stoletjih izkazalo, da so »nemške ženske« mnogo bolj močnejše in močne kot italijanske. Glede na to, da so bile v omenjeno dogajanje vpletene domačinke iz Podgore ali okolice, je jasno, da je šlo dejansko za slovensko govoreče ženske. Najbrž jih je Moissesso označil kot nemške zaradi pripadnosti habsburškemu območju, ki so ga na splošno dojemali kot nemškega.

Slovensko govoreče prebivalstvo se omenja tudi v zvezi z boji v Brdih, Posočju in drugod. Moissesso je na primer poudaril škodo, ki so jo habsburški vojaki povzročali domačinom, habsburškim podanikom. »Nemci, Hrvati in Slovani« (*gl'Alemanni, i Croatti, e gli Schiauoni*) naj bi namreč iz nezadovoljstva uničevali trte (Moissesso 1623: I, 192, II, 22). Mnogo je tudi primerov, ko zgolj kontekst razkriva, da gre dejansko za poročila o slovensko govorečih prebivalcih na primer iz okolice Vipolž, Kobarida, itd. Pustošenje »Slovanov« je v 18. stoletju omenjal Giacomo Filippo Del Ben. Kot vzrok

vnovičnega propadanja tržiških 'toplic' (*bagno*) na koncu 16. in na začetku 17. stoletja je namreč označil drugo habsburško-beneško vojno ter vpade Uskokov in »briških Slovanov« (*Schiavi del Coglio*) (Del Ben 2001: 215).

Historiografija Furlanije in Goriške prikazuje novoveško slovensko govoreče prebivalstvo zahodnega slovenskega prostora pogosto ne le kot vojake, branilce pred otomansko nevarnostjo, temveč tudi kot tihotapce soli, ki uživajo splošno podporo prebivalstva, itd. Odigralo je pomembno vlogo med boji v prvi in drugi habsburško-beneški vojni. Omenjeno prebivalstvo ni bilo vključeno le v pomembnejše vojaške spopade, temveč tudi v boje obrobne pomena in plenilne pohode, ki so bili tedaj del dokaj običajne vojaške taktike. Omenjeni prebivalci so se na primer izkazali z uspešno obrambo Vipolž leta 1616. Pokazali pa so tudi posebno rahločutnost do otrok, saj so se prav iz obzirnosti do njih med plenilnim pohodom po gričih pod beneško oblastjo leta 1616 odpovedali zasledovanju ljudi, ki so bežali z otroki, in na ta način odkupninam. Najbolj presenetljivo pa je dejstvo, da so v omenjeni historiografiji našle prostor tudi ženske, in sicer ne svetnice ali plemkinje, temveč slovensko govoreče pripadnice širših plasti prebivalstva. Treba je poudariti, da sta jih v svoje besedilo vključila avtorja, ki sta si prizadevala napisati historiografsko konvencionalna dela (Candido deželno zgodovino in Moisesso neke vrste uradno beneško predstavitev druge habsburško-beneške vojne), ne pa avtorji, ki so pisali historiografska dela zasebnega značaja, kot dnevniške, itd. Gre sicer za maloštevilne primere, a zaradi redkosti toliko bolj zanimive, ker prikazujejo slovensko govoreče ženske vse prej kot pokorne in boječe, temveč kot zelo drzne predstavnice nežnejšega spola.

VIRI IN LITERATURA:

Amaseo, Gregorio; Amaseo, Leonardo; Azio, Gio Antonio
1884 *Diarii udinesi dall'anno 1508 al 1541*. Venezia: Deputazione di storia veneta.

Amaseo, Gregorio
2004 *Historia della crudel zobia grassa et altri nefarii excessi et horrende calamità intervenute in la città di Udine et Patria del Friuli del 1511*. V: Bianco, Furio, 1511. *La crudel zobia grassa. Rivolte contadine e faide nobiliari in Friuli tra '400 e '500*. 2. izd. [S. l.]: La Biblioteca del Messagero Veneto: 127–223.

Candido, Giovanni
1521 *Commentariorum Aquileiensium libri octo*. Venetiis: Alessandro Bindoni.

D'Angelo, Mario

1998 (ur.) *Chronicon Spilimbergense. Note storiche su Spilimbergo e sul Friuli dal 1241 al 1489*. Spilimbergo: Edizioni Pro Spilimbergo.

Del Ben, Giacomo Filippo

2001 *Notizie Storiche, e Geografiche della Desena, e Territorio della Terra di Monfalcone*. Mauchigna, Alberto (ur.). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.

Durighino, Tommaso

1901 Le note di un pievano del Seicento. *Pagine friulane* 13: 101–103, 134–136, 151–152, 166–167.

Fortunat Černilogar, Damjana

2004 Na vratih cesarstva; beneška zasedba Zgornjega Posočja in beneški obrambni sistemi. V: *Venezia, una repubblica ai confini. Benetke, republika ob mejah. Venice, a republic at the borders*. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna: 127–130.

Moisesso, Faustino

1623 *Historia della vltima guerra nel Frivli. Libri due. Con le figure del Paese doue si ha guerreggiato, et vna tauola de nomi di alcune persone spetialmente in essa guerra interuenute et loro attioni, et auenimenti*. Venetia: Barezzo Barezzi.

Palladius de Oliuis, Henricus

1659 *Rerum Foro-juliensium Ab orbe condito usque ad annum Redemptoris Domini Nostri CCCCLII. Libri undecim; Nec non De oppugnatione Gradiscana, libri quinque*. Vtini: Tipographia Nicolai Schiratti (na notranji naslovnici *De oppugnatione Gradiscana*: 1658).

Palladio degli Olivi, Gio. Francesco

1966–1972 *Historie della Provincia del Friuli*. Bologna: Forni editore (faks. pon. po: Udine 1660).

Simoniti, Vasko

2003 *Fanfare nasilja*. Ljubljana: Slovenska matica.

Smole, Emil

1967 Vipolžki grad. *Goriška srečanja* 2(6): 29–34.

Štih, Peter; Simoniti, Vasko

1995 *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Celovec: Mohorjeva družba; Ljubljana: Korotan.

Trebbi, Giuseppe

1998 *Il Friuli dal 1420 al 1797. La storia politica e sociale*. Udine, Tricesimo: Casamassima Libri.

Valvasone di Maniago, Jacopo

1860 *Incursioni dei Turchi in Friuli. Cronaca inedita*. Udine: Tip. Trombetti-Murero.

NEOBJAVLJENI VIRI:

Parthenopaeus, Ioannes

[s.d.] *De bello Forojuliensi*. Biblioteca Civica Vincenzo Joppi di Udine (fondo principale, ms. 790).

O AVTORICAH IN AVTORJU BESEDIL

Maja Godina Golija, doktorica etnoloških znanosti in znanstvena svetnica na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU, se ukvarja predvsem z raziskovanjem prehrane, gospodarstva in mestnega življenja na Slovenskem. Je avtorica štirih etnoloških monografij (*Maribor 1919–1941: Oris družabnega življenja*, 1986; *Iz mariborskih predmestij*, 1992; *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja*, 1996; *Prehranski pojmovnik za mlade*, 2006) in številnih znanstvenih člankov in prispevkov. Na Univerzi v Novi Gorici in na Univerzi v Mariboru je izredna profesorica za področje etnologije. V letih 2003–2008 je bila članica izvršnega predsedstva International Commission for Research into European Food History (ICREFH). V letih 2002 in 2003 je bila glavna urednica zbornika *Traditiones*. Od leta 2010 vodi Raziskovalno postajo ZRC SAZU Maribor in Raziskovalno postajo ZRC SAZU Prekmurje, Petanjci.

Ivanka Huber je sociologinja in slovenistka, ki se v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU ukvarja z raziskovanjem socioloških in zgodovinskih vidikov družine in družinskega življenja v Prekmurju, s poudarkom na življenjskih prelomnicah posameznika v kulturno-zgodovinskem in družbenem kontekstu. V svojih dosedanjih objavah obravnava šolstvo na Goričkem in sestavine vsakdanjega in prazničnega življenja v Prekmurju. Njeno znanstvenoraziskovalno zanimanje je osredotočeno na mikrozgodovino družinskega življenja v 20. stoletju na Goričkem.

Marija Klobčar se je po diplomu iz slovenskega jezika s književnostjo in iz etnologije zaposlila na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, leta 1991 končala magistrski, leta 1997 pa doktorski študij. Po prekinitvi dela iz družinskih razlogov in po krajši zaposlitvi na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju se je leta 1998 zaposlila na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU v Ljubljani kot tekstologinja. V svoje folkloristično delo vključuje etnološki zorni kot, ki ga je najjasneje izrazila v monografiji *Kamničani* (1998). S tega stališča poleg standardnih folklorističnih tem obravnava tudi vprašanja razmerja med socialno strukturo in ljudsko pesmijo, pesem kot refleksijo stikov

med različnimi družbenimi skupinami in narodi, povezanost s šegami in vprašanja simbolnih pomenov izročila.

Franc Kuzmič, muzejski svetovalec, kustos v Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti v pokoju, je študiral na Pedagoški akademiji v Ljubljani, Filozofski fakulteti v Ljubljani in Teološki Fakulteti v Osijeku. Prav tako v Osijeku je leta 2001 magistriral iz cerkvene zgodovine. Je avtor več samostojnih publikacij, številnih strokovnih in poljudnih razprav, ocen knjig in člankov s področja domoznastva, humanistike in cerkvene zgodovine ter urednik ali sourednik več zbornikov.

Špela Ledinek Lozej je leta 1998 diplomirala na Oddelku za umetnostno zgodovino in leta 1999 na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani. Leta 2000 se je kot mlada raziskovalka zaposlila na Inštitutu za slovensko narodopisje Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU. Od leta 2004 deluje v okviru Raziskovalne postaje Nova Gorica. Leta 2012 je doktorirala z doktorsko disertacijo z naslovom *Stanovanjska kultura v Vipavski dolini: Etnološki vidik pomena in razvoja kuhinje v 20. stoletju*. Poleg stanovanjske kulture njeno znanstvenoraziskovalno obsega zanimanje za trgovino med mesti in zaledjem, pašno živinorejo ter sakralno stavbarstvo.

Neva Makuc, asistentka z doktoratom na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa, od leta 2003 deluje na Raziskovalni postaji ZRC SAZU v Novi Gorici, kjer se posveča zgodovini mentalitet, novoveški historiografiji ter nasploh zgodovini zahodnega slovenskega ozemlja. Pod mentorstvom prof. dr. Petra Štiha je na ljubljanski Filozofski fakulteti junija 2011 zagovarjala disertacijo z naslovom *Furlanska historiografija in slovenska zgodovina*, ki je sad rednega dela v italijanskih arhivih in knjižnicah. Leta 2011 je omenjeno delo izšlo pri Založbi ZRC SAZU, in sicer z naslovom *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Objavila je vrsto izvirnih znanstvenih člankov, tako v slovenskih kot v italijanskih mednarodno priznanih revijah.

Petra Svolfšak, predstojnica Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, je leta 1991 diplomirala iz zgodovine in angleškega jezika s književnostjo ter leta 1998 doktorirala na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Od leta 1991 je zaposlena na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU, od leta 2006 pa tudi kot predavateljica na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Njeno področje delovanja je usmerjeno v raziskovanje obdobja prve svetovne vojne ter spominske kulturne krajine, ki je nastala kot posledica vojne pa tudi družbene in politične zgodovine 19. in 20. stoletja. Je tudi direktorica študijskega programa Kulturna zgodovina Fakultete za humanistiko Univerze v Novi Gorici, podpredsednica Upravnega odbora ZRC SAZU, članica založniškega sveta Založbe ZRC, članica upravnega odbora Ustanove Fundacija Poti miru v Posočju ter avtorica številnih znanstvenih in strokovnih prispevkov ter monografij.

Knjiga *Vojne na Slovenskem: Pričevanja, spomini, podobe* je vzoren primer znanstvene obravnave ene izmed plati vojnih in vojaških dogodkov v preteklosti na slovenskih tleh. Besedilo knjige odlikuje vsestranska znanstvena korektnost. Potencialni uporabniki publikacije so ne le zgodovinarji, temveč tudi sodelavci interkulturnih raziskav in drugi bralci. Vsebina knjige odpira mnoga še neobdelana poglavja in vabi, da se tovrstna raziskovanja ene ali več velikih vojn na Slovenskem nadaljujejo. Vojne na Slovenskem nam ponujajo še veliko raziskovalnih izzivov, saj so tudi usode večjih človeških skupnosti in posameznikov v vojnah neizčrpno raziskovalno področje.

Iz ocene dr. Branka Marušiča

Besedilo knjige *Vojne na Slovenskem: Pričevanja, spomini, podobe* je v glavnem nastalo na podlagi podatkov, zbranih pri osebah, ki so doživele tragična vojna dogajanja, anket in pisemske korespondence. Nudijo pisano, zelo zgovorno in natančno mozaično sliko, ki z zelo različnih vidikov pred nami sestavi kompleksno podobo nekega bolečega zgodovinskega dogajanja. Posebno dragoceno pri pričujočih zgodbah je, da nam podajajo predvsem zgodovino vsakdanjega življenja oziroma malega človeka, ujetega v kolesje »velikega« zgodovinskega dogajanja, za katerega tradicionalno zgodovinopisje običajno nima posluha. Poleg osebne ravni pa prispevki hkrati prikazujejo tudi širšo podobo dogajanja.

Iz ocene dr. Andreja Vovka

15 €

<http://zalozba.zrc-sazu.si>